

Kir-Hareset-tel. Az utóbbi ésaiai szakaszban felsorolt városok, *Hesbón*, *Sibma*, *Jaezer* tulajdonképpen Ruben törzséhez tartoztak volna, a prófécia azonban mutatja, hogy hamarosan móábita kézre kerültek éppúgy, mint *Dibón*, melynek a közelében találták meg Mesa móábi király emlékoszlopát, az izráeli hódoltság alóli felszabadulás dokumentumát.

Edóm országa hegyes vidék, hozzátartozott a *Negeb* nevű kősvatag nagy része is. Bányakincsei miatt Salomonnak és utódainak a hódítási célpontja volt. A *Széir hegye* erődítményét, *Témán* és *Bocra* városait emlegeti legtöbbször a Biblia.

A Kr. e.-i századokban egy új honfoglaló nép lepte el ez országok területét, a *nabateusok* népe. Legnevezetesebb városuk volt *Petra*, melynek máig megmaradt csodálatos emlékei a homokkő-falba vájt óriási méretű síremlékek.

Filisztea

A filiszteusok országa Júdatól nyugatra terült el a tengerparton. Nem sémita nép volt, Ám 9:7 szerint őshazájuk Kaftór = Kréta szigete volt. A tengeri népek közt jelentek meg s az Egyiptom elleni vesztes hadjárat után letelepedtek a kánaáni tengerparton. Magukkal hozták az Égei-tengeri kultúrának sok értékét, viszont népi jellegüket hamar feladták, s átvették a kánaáni nyelvet és vallást. Öt város szövetségében éltek, ezek voltak *Gáza*, *Gat*, *Asdód*, *Askelón*, *Ekrón*. Támadásaiktól először sokat szenvedett Izráel, míg Dávid meg nem hódoltatta. Később ugyan újra különváltak, de különösebb veszedelmet nem jelentettek többé, mert a nagy tengerparti országút mentén maguk is ki voltak téve asszír, babiloni vagy egyiptomi támadásoknak. Végül rájuk is kiterjedt a perzsa, majd római hódítás.

Dr. Tóth Kálmán

| RÉGISÉGTANI ÉS NÉPRAJZI ADALÉKOK

Bevezetés.

A „Bibliai régiségtan” számára legtöbb adatot maga a Biblia szolgáltat. Belőle ismerhetjük meg elsősorban az ó- és újsz.-i kor emerereinek, közelebről Izráel népének a mindennapi életét és szokásait, társadalmi és kulturális viszonyait, vallási szertartásait. A Bibliából összegyűjthető adatok azonban sok tekintetben maguk is magyarázatra szorulnak a tér és idő távolságából adódó idegenségük miatt, de azért is, mert sokszor közkeletű szavak hallatán, pl. kenyér, háztető, lámpa, pénz, városkapu stb., önkéntelenül az általunk ma ismert megfelelő dolgokra és formákra gondolunk, amiből helytelen képzetek és félremagyarázások következhetnek. A bibliai régiségtan ezért kiegészítésül felhasználja ókori szerzők magyarázatait, a Közel-Keleten ma élő arabok sok ősi vonást megőrzött népszokásait, valamint az archeológiai kutatások egyre bővülő tárgyi és irodalmi anyagát.

Az itt következő rövid összefoglalás ilyen alapokon próbál a legfontosabb tárgykörökben szemléletes képet adni a bibliai kor életéről. Megírásához – több más könyv és részlettanulmány ismerete mellett – két nagyobb mű szolgált elsősorban forrásul. *I. Benzinger: Hebräische Archäologie* (3. kiad. 1927) c. könyve bő illusztrációs anyagával s az ókori keleti népek életviszonyainak párhuzamba vonásával még mindig az egyik legalaposabb idevágó mű. *R. de Vaux: Das Alte Testament und seine Lebensordnungen I–II.* (franciából fordítva, 1960) c. könyve pedig főként a régi Izráel társadalmi és vallási életének a részletes leírását adja, a legmodernebb ismeretanyag alapján, pozitív blicitással. – Magyar nyelven részletes összefoglalást nyújt *Czeglédy S.: Bibliai régiségtudomány* (Sylvester bibliai kézikönyvek V. köt.

1928). Rövidebb cikkeket és litografált kiadványokat nem említve, utalhatunk még *Kállay K.* tanulmányára: *Zsidó mesterségek és foglalkozások Jézus korában* (1926), továbbá a vallásos élettel kapcsolatban *Varga Zs.*: *Bibliai vallástörténet* (1938) c. nagy művének a 392–494. oldalain levő fejezetekre. Végül az *Ószövetség új fordításának* a próbafüzetében (1951-től), a jegyzetanyagban – ha elszórtan is – szintén sok tárgyi magyarázatot találhat az olvasó.

I. A mindennapi élet

1. A lakás

Az ember legrégebb lakóhelyeül barlangok szolgáltak. A palesztinai ősemer barlanglakásait is megtalálták a Karmel-hegy oldalában, Názáret közelében és másutt. Különösen a mészkőhegyek közt vájta a karsztvíz barlangokat. Gézer városa alatt olyan barlanglakásokat tártak fel, amelyekben még a kánaániak bevándorlása előtt lakott egy kis termetű, nem sémita fajú nép. A bibliai korban természetesen már csak átmenetileg laktak ilyen barlangokban természeti csapás, vagy egyéb ok miatt menedéket kereső emberek. (Pl. Lót – Gen 19:30; Sámson – Bír 15:8; Dávid – 1Sám 22:1).

A vándorló, nomád életet élő emberek sátrakban laktak. Sátorlakó (fél)nomádok voltak a pátriarchák és a honfoglalás előtti izráeli törzsek is. – A sátorlapot állatbőrből varrták össze, vagy kecskeszőrből, később teveszőrből szőtték. Régebben a sátrak kúpformájúak voltak, később hosszú téglalap alapúak, amilyenek ma is a pusztalakó beduinok sátrai.

Az egyszerűbb emberek sátra két részre volt osztva: egyikben laktak a férfiak, másikban a nők és a kisgyermek. Előkelőbb emberek a nők számára külön sátrat állítottak. – A sátorozó életmód emlékét a letelepedés után is megőrizte több állandó szólás-forma, vagy költői hasonlat. Ésaías próféta egy költői képben úgy írja le Jeruzsálemet, mint egy pompás sátrat, melynek a kötelei el nem szakadnak és cövekei meg nem mozdulnak (Ézs 33:20). A sátorponyvakészítő Pál apostol pedig az ember földi életét hasonlítja „sátorházhoz” (2Kor 5:1). – Még Jeremiás korában is volt olyan népcsoport Júdában, a rekabiták nemzetsége, amely konzervatív módon elutasította a kánaáni kultúra több vonását s többek közt sátrakban lakott, jó 600 évvel a honfoglalás után (Jer 35:7–10).

Palesztina birtokbavétele után a zsidók hamarosan áttértek a letelepült, falu- és városalakó életformára, a házépítésre is. A házak nem voltak nagyok és kényelmesek, nem is volt erre szükség, mert az emberek naphosszat a szabadban végezték munkájukat s inkább csak aludni tértek haza, vagy az esős évszakban volt szükségük a ház védelmére. – Minthogy a ház a sátor szerepét vette át, a kezdetlegesebb házak a sátrak mintáját tükrözték méreteikben és berendezésükben. Az egyszerűbb emberek háza egy helyiségből állt, amelyet esetleg úgy osztottak kétfelé, mint a sátrat volt szokás. A nagyobb házakat több helyiségre elválasztó falaknak a tetőszerkezet tartásában is fontos szerepük volt. Az előkelők palotái gyakran ún. „udvar-ház” formában épültek: a közepén levő nyitott udvar körül húzódtak a lakószobák és egyéb helyiségek.

Építőanyagként használták a vályogot, de használtak követ is, ami Palesztina hegyvidékein könnyen kitermelhető volt. A szabálytalan alakú terméskő-darabokat ügyesen illesztették egymás mellé, a hézagokat törmelékekkel, malterrel töltötték ki. Faragott kockakövekből csak a későbbi korban és csak a gazdagabb emberek építkeztek. Gondjuk volt rá, hogy a falaknak mély fundamentumot ássanak, lehetőleg a sziklatalajig, hogy a ház viharos időben is szilárdan álljon.

(Mt 7:24 skv.). Az alapfalak találkozási pontjára különösen jól megválasztott sarokkővet helyeztek el (Ézs 28:16; Mt 21:42). – A házak legtöbbje csak földszintes volt, később a gazdagabb emberek építettek emeletet is (ez a Károli-Bibliában a „felház”), melyre az épületen kívül húzódó lépcsőn lehetett felmenni. A falakat kívülről és belülről bevakolták.

A házak teteje rendszerint lapos volt. A falakra néhány gerendát fektettek, s azok közé ágakat raktak, ezt pedig bevonták agyag, mész és apró kövek keverékével. A háztető alkalmas hely volt a naplemente után beálló hűvösebb időben a pihenésre, sőt az alvásra is (1Sám 9:25–26). Be lehetett látni róla az egész várost (2Sám 11:2) s hangos kiáltással lehetett onnan egy-egy fontos dolgot közhírré tenni (Mt 10:27).

Az ajtót retesszel (tolózárral) szokták bezárni, sőt a reteszt még annak a megfelelő nyílásaiba fölülről beleilleszkedő szegek is biztosították. Az így bezárt ajtót nem lehetett másképpen kinyitni, csak egy olyan „kulcsnak” a segítségével, amely e biztosító szegeket kiemelte a retesz nyílásából. Nagyobb házaknál, palotáknál bizalmi állást jelentett az ajtó zárásának, nyitásának s ezzel együtt a „kulcs” kezelésének a feladata. Ez az alapja a „kucok hatalma” bibliai kifejezés értelmének. (Ézs 22:22; vö. Jel 3:7). – Ablakot ritkán vágtak a ház falába, különösen az utcára nyíló oldalon. Ha volt is ablak, az rendszerint kicsiny, ráccsal biztosított volt. (Én 2:9). A lakásban éppen ezért meglehetősen sötét volt, nélkülözhetetlen volt minden háznál a mécses, különösen ha valami elvesztett tárgyat kellett megkeresni (Lk 15:8).

A ház „padlója” simára ledöngölt agyagos föld volt. A bútort is általában igen egyszerű volt. Közéjük tartozott az ágy: alacsony díván-szerű heverő, amelyet a gazdagabb emberek drága szőttesekkel takartak le (Péld 7:16). A szegényebbek ágyat sem használtak, hanem a felső ruhájukba burkolózva a földön aludtak. – Az „asztal”, a név eredeti jelentéséből is kivehetően hajdan csak egy, a földre kigöngyölített, kinyújtott állatbőr volt, amelyre rakták az ételt. (Vö. a héber *sulhán* szó értelmezését a *sálah* gyök alapján.) Később alacsony, fából készült asztalt használtak, amely köré a földre, vagy leterített szőnyegre ültek a családtagok az étkezésnél. Csak a későbbi századokban ültek az asztal mellett székre, vagy alacsonyabb pamlagra. Természetesen ezt az egyszerű bútort is lehetett a vagyoni helyzetnek megfelelően drága kivitelezésben készíteni, aranyozással, elefántesont-intarziával, bíbortakarókkal díszíteni. (Vö. Ám 3:12; 6:4 stb.) A gazdagok megengedhették maguknak azt a luxust is, hogy nyári lakásukon kívül még téli palotát is építettek maguknak valamely enyhébb éghajlatú vidéken (Ám 3:15). Falfestmények a házakban az izraelita korban nem voltak, legalábbis az archeológia erre nézve nem szolgáltatott még adalékokat (ellentétben a kánaáni és a hellenisztikus kor egyes emlékeivel). Az előkelő emberek esetleg faragott faburkolattal látták el a falakat (Hag 1:4). E nemből a legnagyobb szabású lehetett a salomoni templom belső díszítése, az izraeli képzőművészet legjellemzőbb motívumának, a kerub-alakoknak az alkalmazásával. (1Kir 6:23 skv.)

Az izraeli városokban az építkezés módja teljesen szabálytalan volt. Az alkalmasnak látszó telken kiki a tetszése szerint építette fel a házat s e házak meglehetősen összevisszaságban álltak egymás mellett, szűk, görbe utcák mentén. Csak a kései századok városainak az alaprajza mutat rendezettebb képet.

A nagyobb városokat, különösen a síkságon fekvőket, erős kőfallal vették körül. Háborús időben az ilyen erődített városokba menekültek a környékből, a „kerítetlen városokból” is az emberek. A kánaáni korban hatalmas méretű, ún. ciklopsz-falakat építettek nagy terméskövek felhasználásával. Némelyik városfal 4–5 méter vastag, 8–10 méter magas volt. Ez „égig érő” városfalak tövében érezték úgy magukat az ország kikémlésére küldött izraeli emberek, mintha apró sáskák volnának (Num 13:34; Deut 1:28). Az izraeli korban az ún. kazamáta-fal volt az általános. Ez állt két, egymástól másfél-két méter távolságban párhuzamosan húzódó

kőfalgyűrűből, amelyet szakaszonként szintén kőfal kötött össze: a közbe eső térséget kötőrmelékkal, földdel töltötték ki. Kettős védelmi fal csak hadászatiilag igen fontos városok körül épült. – A kőfalon keresztül rendszerint csak egyetlen kapu vezetett be a városba, amely fedett kapuzsín jellegű volt. Belőle egy vagy két egymással szemben levő beugró térség mélyedt be a falba (vö. Ez 40:6 skv. leírását), itt volt a kapuvédő őrség.

A városkapu belső oldalán beépítetlen szabad térség volt hagyva, ez volt a város főtere, fóruma, a hivatalos ügyek megtárgyalásának, a törvénykezésnek a színhelye. A Biblia ezt a teret egyszerűen „a kapu”-nak nevezi. (Vö. Ruth 4:1 skv.; Zsolt 127:5; Ám 5:10 stb.)

Városi településeknél külön gondot jelentett az ivóvízzel való elátás. A mészkősziklás talajban kutakat nem nagyon lehetett ásni, a hegyvidék lakói ún. ciszternákban, cementtel kitapasztott falú gödrökben gyűjtötték össze az esővizet. A nagyobb városokat azonban rendszerint források mellett építették. Hogy e források vizéhez háborús időben is biztonságosan hozzájuthassanak, helyenként fáradságos munkával alagutat vágtak a város és a forrás között (Gézer, Megiddó, Jeruzsálem).

2. Ruházkodás

Az éden-keleti történet és folytatása bemutatja, hogy a primitív ember ruházkodása milyen fokozatokon keresztül fejlődött: először falevelekből, fűből, majd később állatbőrből készített magának ruhafélét (Gen 3:7.21). A bibliai kor azonban már az állattenyésztés és a kultúrnövények termesztésének a kora, az emberek ennek megfelelően gyapjából vagy lenből szőtt ruhát viseltek.

A szabadban dolgozó férfiak ruhája, a hőségre való tekintettel, egyetlen rövid vászon alsónemű volt, a derekukra csavarva. Egyébként az általánosan viselt alsóruha egy ujjatlan, térdig érő ingféle volt (héberül *kuttónet*, görög megfelelője: *chitón*). Az öv, amely e chitont összefogta, nem egyszerű derékszj-félének képzelendő, hanem széles, a csipőt körülvevő ruhadarabnak, amelyet rendszerint finom anyagból, tarka szövessel készítettek (ez a héber *'ézór*). Ennek a díszes ruhadarabnak a felöltésével vált teljesebbé a férfinak a ruházata, ha „felővezte magát”, azaz útra, vagy éppen harcra készült (Zsolt 18:33.40; Jn 21:18). Nyilvánosság előtt, emberek társaságában a felsőruha (*szimláh*) egészítette ki a ruházatot. Ez voltaképpen egyetlen négyyszögletes ruhadarab volt, amelyet egyik vállukon átvetve burkoltak magukra. Elöl mellmagasságban öblösen hagyták, hogy oda pénzt, élelmet, vagy egyéb holmit tehessenek. Az egyetlen darabban szőtt, varrás nélküli ruhadarab értékes volt; Jézus ruhájára azért vetettek sorsot a katonák, hogy ne kelljen szétvágni (Jn 19:23–24). A szegény embernek ez a felsőruha volt a takarója is, abba burkolózva aludt s mivel a palesztinai éjszakák a nappalhoz képest elég hűvösek, ezért a zálogba vett ruhát éjszakára vissza kellett adni a tulajdonosának (Ex 22:26). – Az egyszerű egyszínű ruhán kívül az előkelők szívesen hordtak tarka szövésű, vagy bíborral festett drága ruhákat (Gen 37:3; Bír 5:30). Már a fogság előtti korban igen magas fokú volt Izráelben a ruha szövésének és festésének a technikája, az asszír győzelmi feliratok a zsákmányolt értékek sorában külön felemlítik az értékes ruhákat.

A perzselő napsütés ellen a szabadban járó vagy dolgozó emberek vállig érő fejkendőt hordtak s ugyanúgy, mint a mai arabok, zsinórral erősítették meg a fejükön. Az előkelőbbek finom lenből szőtt turbánt csavartak a fejükre. – Lábbeliként sarut viseltek. Egyszerű bőrtalp volt ez, amelyet szíjjakkal kötöztek fel.

A nők ruházata jóformán ugyanazokból a darabokból állt, mint a férfiaké, csak általában finomabb anyagból készült. Az alsóruha ujjakkal volt ellátva és térdén alul ért. A felsőruhát ugyanúgy viselték, mint a férfiak. Fejkendőjük azonban hosszabb volt, vállon alul ért s egyúttal

arra is alkalmas volt, hogy az arcot elfátyolozzák vele. A fátyolviselés ugyan nem volt olyan kötelező, mint később a mohamedán araboknál, munka közben sohasem volt szokás, de az illendőség olykor megkívánta. Pl. a menyasszony a vőlegénye előtt elfátyolozott arccal jelent meg (Gen 24:65).

A keleti ember szívesen hordott ékszereket, férfiak és nők egyaránt. Részint dísz, részint amulett gyanánt viselték ezeket. Gedeon történetében azt olvassuk, hogy a midianiták még a tevéik nyakára is akasztottak aranyláncokat és (félhold alakú) ékszereket (Bír 8:21.26) – A férfiak speciális dísztárgya volt az ékes pálca, és a pecsétgyűrű (Gen 38:18). Az utóbbit zsinórra, vagy láncra fűzve a nyakukban viselték, esetleg az ujjukra húzva hordták és okiratok hitelesítésére használták. Sima ovális lapjába a tulajdonos neve, azonkívül gyakran valamilyen alak (oroszlán, fa stb.) volt bevésve. – A nők, főként a gazdagabbak, mindenféle ékszert hordtak az orr- és fülkarikától elkezdve a csuklón és bokán viselt arany és ezüst ékszerekig, sőt a ruhájuk aljára erősített kis csengettűkig. Ésaíasnak egyik gyakran idézett, keserű hangú prófécija egész listába foglalja mindezeket (Ézs 3:17–24). – Férfiak és nők egyaránt használtak illatszereket is. Vendégség alkalmával olajjal kenték meg a hajukat (Mt 26:7). Az egyszerű olajhoz gyakran keverték még átható illatú növényekből nyert kivonatot: az aloé, nárdus, mirrha ismert drága készítmények voltak (Zsolt 45:9; Én 3:6; 4:14). Nők körében nem volt szokatlan az arc- és szemöldök-festék használata sem (2Kir 9:30; Jer 4:30).

3. Táplálkozás

A Biblia népének legfontosabb tápláléka a kenyér volt. Ezt a kifejezést, hogy „kenyeret enni”, általában használták az étkezésre, bármi került is az asztalra (Ex 18:12), sőt ugyanez a kifejezés a családi együttlétet, a család közösségéhez tartozást is jelentette (Ex 2:20), legmesszebb menő alkalmazása a mennyek országába való befogadást fejezte ki (Lk 14:15).

Táplálékkul szolgált, főleg az utas ember számára, a letépett gabonakalászból kimorzsolt gabona is (Mt 12:1), nemkülönben a pörkölt gabonaszemek. Otthon azonban mindennap frissen sütöttek kenyeret. Ehhez a búzát vagy árpát először lisztté kellett őrölni. Legrégibb módja ennek az volt, hogy mozsárban megtörték a gabonaszemeket. Később kemény kőlapon hosszúkás kődarabbal morzsolták szét a gabonát. Végül kialakult a kézimalomnak az a formája, amely az egyszerű arab lakosságnál máig is használatos maradt. Ennek az alsó része egy, a földön rögzített kissé domború felületű kődarab. Középen levő csapjába illeszkedett a felső rész, a tulajdonképpeni malomkő, melyet fogója segítségével körben forgattak s így őrölték lisztté a két kő közé szórt gabonaszemeket. Ez a munka rabszolgák, vagy asszonyok feladata volt s nehéz munka lévén, rendszerint ketten végezték. („Két asszony őröl a malomban...” Mt 24:41.) – A kenyértésztát kovással szokták keleszteni (Mt 13:33), azután lángos-szerű, kb. 20 cm átmérőjű kerek darabokat formáltak belőlük s úgy sütötték meg. Ezt a vékony, kisméretű kenyeret (az Ósz.-nek több szava is van rá, a Károli-Biblia gyakran pogácsának nevezi) kézzel lehetett törni és enni. Az Úr Jézus „megtörte” a kenyeret (Mt 26:26).

A kenyérsütés természetesen szintén az asszonyok munkája volt. Különböző módokon történhetett. Kezdetlegesebb eljárás volt pl. az, hogy parázzsal megtüzesített kőlapra helyezték a kenyértésztát s aztán forró hamuval betakarták. A nomád, vagy utas emberek kenyérsütési módja volt ez éppúgy mint az a másik szokás, amikor kövekre fektetett vaslapot megtüzesítettek s arra dobták rá a megsütni való kenyeret, ilyenkor gondosan kellett vigyázni arra, hogy néhány perc múlva megfordítsák, különben a kenyér egyik fele elégett, a másik sületlen maradt volna. (Olv. Hóseás példázatát, Hós 7:8). – A letelepedett, házakban lakó izraeliták külön kemencét is építettek a kenyérsütéshez.

A hús nem tartozott az egyszerűbb emberek mindennapi táplálékai közé, inkább csak ünnepi alkalommal, vagy vendégek tiszteletére vágta állatot (Gen 18:7; Lk 15:23). Az állat levágása egyúttal áldozat számba is ment, a vér pl. mindig Isten „része” volt, embernek megenni nem volt szabad Izráelben (Gen 9:4; Lev 17:14). Az ún. béke-áldozattal mindig vidám evés-ivás volt egybekötve. Juhot és kecskét, a szárnyasok közül galambot szoktak így levágni. Hizlalt marhát már csak a nagy háztartást vívő, vendégeskedő gazdagok vágta, az ilyen vendégeskedés azonban már fényűzésnek számított, különösen abban a korban, amikor a szegényebb néposztálynak alig volt ennivalója. Ezért rója meg a társadalmi igazságtalanságok ellen kikelő Ámós próféta a gazdagokat amiatt, hogy nap mint nap a hizlalt állatok húsából lakmároznak (Ám 6:4). – Ellenben fontos néptáplálék volt a hal. A tenger mellett és a Genezáret-tóban gazdag halászati lehetőség volt s a szárított, vagy sózott halat az ország belsejébe is szállították. Nehémiás idejében Jeruzsálemnek az egyik kapuját Hal-kapunak nevezték (Neh 3:3), bizonyára e mellett volt a halpiac (vö. Neh 13:16).

A kenyér mellé az egyszerűbb emberek leginkább friss gyümölcsöt, dinnyét és hagymaféléket ettek, továbbá főzelékeket, elsősorban babot és lencsét. Az aszúszőlőt, a szárított füget, datolyát összepréselve el lehetett tartani, vagy útravalónak vinni és fogyasztani (1Sám 25:18). – Az állandó táplálékok közé tartozott még a nomád kortól kezdve a tej és a belőle készült termékek is, a tejszín, vaj, sajt. – Az édességek közül legfontosabb volt a sokfelé található vadméhek méze. A lépesméz a legkívánatosabb ételek közé tartozott (Péld 24:13).

A sütéshez, főzéshez az olajfa terméséből kiperéselt olajat használták; a zsír, az állati kövérje a vérrel együtt az oltárra adandó volt. – Az ételek elkészítéséhez nélkülözhetetlen volt még a só, amit főleg a Holt-tenger mellékéről bőven lehetett szerezni. Ízesítő tulajdonsága jelképezi a tanítványoknak a világban betöltendő hivatását (Mt 5:13).

Palesztinában még az ivóvíz is drága érték volt, különösen a nyári időszakban. A források, kutak birtoklása a nomád állattenyésztőknél létkérdés, sokszor viszályok forrása volt (Gen 21:25). A házak mellett gyakran vájtak a sziklatalajba esővíz-tároló ciszternákat, a városok közelében levő forrásokhoz reggel-este jártak korsóikkal az asszonyok vizet meríteni. Nagy szárazságban megtörtént, hogy a vizet is pénzért árulták; a városok utcáin még a legutóbbi időben is ott járt a vízárus, aki a hátán hordott állatbőr-tömlőből árulta az ivóvizet. (Ézs 55:1 egy ilyen vízárusnak a mondókája.)

Kánaán országa régtől fogva híres szőlőtermő föld volt (Num 13:24). A szőlő- és bortermelést a letelepedett izraeliták is hamar megtanulták s azután a bornak fontos szerepe lett nemcsak az ünnepi étkezésen, vendéglátáskor, hanem még az istentiszteletben is. (Ex 29:40 stb.) Bizonyos passzív tiltakozást látunk ugyan a názirok fogadalmában (Num 6:3), vagy a nomadizáló rekabiták magatartásában (Jer 35:6), ez azonban ritkább jelenség volt s feltehetően a kánaáni kultuszi kilengések váltották ki. (Hós 4:11 skv.) – A bor élvezete tekintetében a Biblia nem ad semmilyen törvényeskedő szabályt (Préd 9:9; 1Tim 5:23), de a részegséget, ami szegyenbe és vétekbe visz, elítéli (Gen 9:21 skv.; Péld 23:29). A papok szolgálatuk ideje alatt nem ihattak bort (Lev 10:9).

II. A társadalmi élet

1. A Család

A teremtés-történet a monogám házasság (egy férfi és egy nő házaselete) képét vetíti elénk, ami

az Ósz. korának a viszonyait ismerve, nem annyira teremtési rendként szerepel itt, mint a törzsek, vagy népek leszármazása, elszaporodása ábrázolásának a megfelelőjeként, mely szerint egy törzs, vagy nép – a teremtésnél az egész emberiség – egy ósátyának és anyának az utódaiként tekintendő. Az Ósz. népénél már, a kor általános szokásának megfelelően, általános volt a poligámia, a többnejűség. Ennek okát különböző társadalmi motívumokban lehet keresni. Így pl. a gyermekáldásra törekvésben (ami viszont már valóban teremtési rend, Gen 1:28). Második asszonyt gyakran olyan esetben vett a férfi nőül, ha az első magtalan volt (Gen 16:1–2). Lehet gondolni arra a motívumra is, hogy az új asszony új munkaerő volt a családban, sőt talán arra is, hogy keleten a leányok hamar érnek nővé, korán férjhez mennek, de korán is vénülnek. Mindenesetre a több asszony tartása attól is függött, hogy milyen tehetős volt a férj. A szegényebb emberek körében inkább volt szokásos az egynejűség, mint a gazdagoknál. A királyok pedig egész háremet tartottak; Salamon asszonyairól mesés számok szólnak (1Kir 11:3). – Az asszonyok közt sokszor rangbeli megkülönböztetés volt. Más volt a helyzete a férjjel társadalmilag egyenlő rangú feleségnek és más az alsóbbrendű, némelykor a szolgálók közül kikerülő mellékfeleségnek, ágyasnak. Helyzetüket az ókori kelet házassági törvényei pontosan megszabták. A pátriarcha-kor házasságjogi vonatkozásaira nem egy ponton a Hammurabi-kódex paragrafusai vetnek fényt.

A korai ószöv.-i korban a családi élet rendje a pátriarchális társadalomnak megfelelő volt. Régebben bizonyára keleten is megvolt a matriarchátus, ennek azonban a Bibliában már csak egy-két emléke él, többek közt pl. ebben a mondásban, hogy a férfi elhagyja apját és anyját és ragaszkodik a feleségéhez (Gen 2:24). A pátriarchális rendben már fordított volt a helyzet: a nő költözött a férje családjához s a gyermekek a férj rokoni kötelékéhez tartoztak. Rendszerint három generáció (szülők – gyermekek – unokák) élt együtt egy „háznép” (héberül *bét-’áb* = apai ház), vagy más szóhasználat szerint egy „nagy család” körében. A családfő, a háznép ura és egyben tágabb társadalmi körben a képviselője, a nagyapa, illetve a család legidősebb férfitagja volt.

A házasságkötés keleten rendszerint igen fiatal korban történt. A pátriarchális jogon kívül ez a körülmény szinte természetessé tette, hogy a szülőknek is volt beleszólásuk a házasságba, sőt rendszerint az apa szemelte ki fiának a feleségül szánt leányt. – A házasságkötés első formai mozzanata volt az eljegyzés, rendszerint ilyenkor történt megegyezés arra nézve, hogy a vőlegény milyen „vételárat” fizet a menyasszonyáért. Ez az ár volt héber néven a *móhar* (Gen 34:12), a mátkapénz. Összege a házasság anyagi és társadalmi helyzete szerint különböző volt, némelykor természetbeni munkával is lehetett teljesíteni, így szolgált Jákób kétszer hét évig Leáért és Ráchelért. Az eljegyzést hamarosan követte az esküvő, de a menyasszonyt jogilag már addig is úgy tekintették, mint a vőlegény törvényes hozzátartozóját. (Vö. pl. Gen 19:8.12; Mt 1:18).

Maga a házasságkötés az egész ókori keleten kimondottan jogi vonatkozású ügy volt.

Asszír–babiloni szerződésekből ismerjük törvényes formáit, sőt az egyiptomi elefantinei zsidó kolónia fennmaradt irataiból is. Az utóbbi szerint a férj ünnepélyesen kijelentette: „Te az én feleségem vagy, én pedig a férjed vagyok mindvégig”. Ezzel a házasság jogilag megkötött. – A hivatalos részen kívül aztán igen vidám menyegzői ünnepet ültek, a meghívott nagyszámú rokonság körében. Legünnepélyesebb pillanat volt az, amikor a vőlegény barátaival együtt az ékesen felöltöztetett, de gondosan lefátyolozott menyasszonyt a szülői háztól elhozta a maga házához. (A vőlegényvárás magyarázza a tíz szűz példázatát, Mt 25:1–13.) Ezután kezdődött a vidám lakodalom, amely gyakran egy hétig is eltartott s itt volt lakoma, játék, tánc és ének bőven. A menyegzői dalok a vőlegény és a menyasszony szépségét és szerelmét énekelték meg

és elterjedt ősi szokás szerint úgy magasztalták őket, mint királyt és királynét. Ilyen menyegzői dalok gyűjteménye az Énekek éneke is, bárha a Bibliában speciális allegórikus jelentéssel foglal is helyet. – A menyegzői szertartások és a vendéglátás jó rendjének a gondja a „völegény barátjára” hárult (vö. Jn 3:29), aki násznagyszerű tisztet töltött be.

Az Ósz. népénél – mint mondtuk – a házasságkötés egyik előfeltétele bizonyos vételár lefizetése volt a menyasszonyért, aminek az az egyszerű jelentése volt, hogy benne a menyasszony apja mintegy kártérítést kap a házatól elvitt munkaerőért. Ennek ellenében az asszony a férjének a tulajdonává vált; a férj héber neve *baal* = úr, tulajdonos. Még a tízparancsolat is egy végében sorolja fel a feleséget, a szolgát és a háziállatot, mint a házigazda tulajdonait (Ex 20:17). Viszont a feleség e sorban mégis az első helyen állt s a házassági szerződésben is biztosított emberi jogokat élvezett. Vele nem rendelkezhetett úgy a férje, mint ahogyan a szolgálival, s ha vette is, el nem adhatta (még a rabszolgálóból feleségül vett nőt sem). Mégis, bár az asszony – a teremtéstörténet szép szavaival élve – a férjhez hozzáillő segítőtársul volt rendelve, a nő társadalmi helyzete az ókorban, így az Ósz. népénél is, alacsonyabb szintű volt, nem volt a férfival egyenlő rangú tagja a társadalomnak, nem volt beleszólása a közügyekbe. Ellenben ránehezedett – a kicsi gyermekek nevelésén kívül – a házi és házkörűli sokféle nehéz munkának a gondja s talán ennek is része volt az asszonyoknak előbb említett korai vénülésében.

A házassági hűséget szigorú törvény követelte meg. A házasságtörő asszonyt halállal kellett büntetni az elcsábítójával együtt. (Deut 22:22; vö. Jn 8:3 skv.)

Az *elválás* éppolyan egyszerű jogi ügylet volt, mint a házasságkötés. A házasságkötési formula ellenkezőjének ünnepélyes kijelentésével: „Ő nem az én feleségem és én nem vagyok a férje többé” (Hós 2:4) – a férj elküldhette magától a feleségét. Csupán válólevelet kellett adnia, ami a törvényes elválást bizonyította (Deut 24:1), ennek birtokában az asszony újból férjhez mehetett. A válást az asszony nem kezdeményezhette. – Jézus elítélte az elválást: „Amit Isten egybeszerkesztett, ember azt szét ne válassza!” (Mt 19:6). Mondásának a kiegészítése ugyan arra mutat, hogy előállhat olyan eset – a házasságtörés miatt –, amikor a házasság önmagában felbomlik (Mt 19:9).

Az özvegyiségre jutott asszony sorsa, főleg ha gyermektelenül maradt, nagyon nehéz volt. Örökösödési joga nem lévén, ha csak elhalt férjének a rokonsága nem gondoskodott róla, vissza kellett térnie szüleinek a hozzátartozóihoz s ott kellett sokszor kegyelemkenyéren tengődnie. (Olv. Ruth 1 r.) – Volt azonban a zsidóság körében egy jellegzetes szokás. Ha egy fiatalasszony gyermektelenül özvegyen maradt, akkor meghalt férjének a testvére tartozott őt feleségül venni. Ez volt az ún. levirátus-házasság. (A latin *levir* szó jelentése: sógor). A sógor-házasság intézménye egyike az asszonyok sorsát gondjába vevő szociális törvényeknek (Deut 25:5–6; vö. Mt 22:23 skv.).

A *gyermeket* az Ósz. népe Isten áldásának tartotta, a gyermektelenségben viszont szinte az Isten csapását látta. Az az asszony, akinek nem volt gyermeke, gúny tárgya lett (Gen 16:4; 1Sám 1:6). Különösen a fiúgyermeket tekintették drága ajándéknak, mivel a pátriarchális felépítésű társadalomban férfiágon épült tovább a család; a lány férjhez menvén, egy idegen családnak a tagja lett.

A gyermeknek születése után nevet adtak. A névadás nem volt egyik szülőnek sem kizárólagos joga, hol az apáról, hol az anyáról olvassuk azt, hogy nevet adott a gyermeknek. A fiúgyermeket nyolc napos korukban körülmetélték, ez volt a válsztott néphez, az Isten szövetségéhez való tartozásnak a testi jegye (Gen 17:9–14). A névadás és a körülmetélés szertartása azonban nem függött össze. – A név jelentéstartalmában sokszor kifejeződött a szülőknek az érzése, reménysége gyermekükkel kapcsolatban. A bibliai névmagyarozatok közül

legtanulságosabb a Jákób fiaié (Gen 29–30 r.) Az ún. theophoros nevek – amelyekben Isten neve valamilyen összetételben szerepel – hitvallás számba mentek, pl. Élijáhú (Illés) = „az én Istenem az Úr”, néha azonban a bálvány-hit rossz hatásáról árulkodnak, pl. Isbaal = „Baal embere”. – A származás pontosabb megjelölése kedvéért gyakran használták a név mellett az apa nevét is, pl. Ésaiás, Ámócnak a fia, vagy Simon, Jónának a fia stb.

A csecsemőt az anyja jóval hosszabb ideig táplálta, mint az ma nálunk szokás, három éves koráig is. A nevelés csak a kicsiny gyermekkorban volt az anya feladata, az igazi nevelés és tanítás az apa dolga volt. Ő tanította meg az elemi gyakorlati ismeretekre és foglalkozásokra a fiát, talán az írás elemeire is. A törvények és szent történetek megtanítása elsőrendű szülői kötelesség volt. (Olv. Ex 12:26; Deut 6:7 stb.) Iskolákról a bibliai korban nem tudunk, de valószínű, hogy mint a környező országokban, úgy Izraelben is voltak olyan iskolák, ahol a tisztviselő réteget nevelték. Szokássá vált a kései századokban az is, hogy egy-egy tudósabb ember tanítványokat gyűjtött maga köré; a Példabeszédek könyvének első fejezetei egy ilyen bölcsességtanító beszédmodorában vannak fogalmazva. Tanítványok tömörültek a nagy próféták köré (Ézs 8:16), nemkülönben a Krisztus körüli századokban a szentiratok ismeretében és magyarázatában jártas írástudók köré, ilyen volt Pál apostol mestere, Gamáliel (ApCsel 22:3). – A hajdani családi nevelés, a tudományok apáról fiúra szállása tükröződik abban, hogy az ilyen tanítómester megszólítása „atyá” volt (Mt 23:9). A „mester”-nek megfelelő héber szó pedig volt a jól ismert *rabbí*, vagy az ünnepélyesebb *rabbóni* (= uram). Így hívták Jézust is a tanítványai (Jn 1:38; 20:16).

Ha meghalt valaki, arra az Ósz. ezt a szimbolikus kifejezést használja, hogy „atyáihoz gyűjtetett” = ősei mellé került. (Bír 2:10). A mondásban kifejeződik az a hit, hogy a meghalt ember ugyanoda jut, ahová az ősei (az Ósz. a halottak birodalmát Seólnak nevezte), de tükröződik benne az a konkrét tény is, hogy az egyes családok – ha elég tehetősek voltak hozzá – családi sírboltot készítettek és oda temették az egymás után következő generációkat. Ilyen volt már a pátriarchák történetében a Makpéla-barlang. – E sírok legismertebb típusa volt a hegyoldalba vágott szoba-szerű sírkamra, melynek a falai mentén húzódó kőpadon helyezték el a lepelbe takart, vagy saját ruhájukban eltemetett holttesteket. A hellénisztikus korban az ilyen sírkamrák falába még egyes benyíló fülkéket vágtak a holttestek számára. A sírüreg bejáratát malomkő alakú nehéz kőlappal zárták el. (Vö. Mt 27:60; Mk 16:3). – A zsidók, más sémita népekhez hasonlóan, a halott-égetést nem gyakorolták, csak egészen kivételes esetekben, mint pl. amikor Saul megcsonkított és meggyalázott testét elégették (1Sám 31:12).

A meghalt embert a hozzátartozói szertartásos külsőségek között gyászolták. Ilyen külsőség volt a ruha megszaggatása, vagy éppen rossz darócruha öltése (zsákba öltözés), továbbá hamu vagy por hintése a fejre, mezítláb járás. Tiltott dolog volt pogány módra késsel sebeket ejteni az arcon (Deut 14:1). Hangos jajszóval siratták el a meghaltat (Jer 22:18), sőt egész gyászéneket énekeltek el fölötte (2Sám 1:19–27). A szertartásos gyász a hozzátartozók kegyeletes kötelessége volt.

A családi vagyon örökösei az apa halála után a fiúgyermekek voltak. Közöttük kiváltságos jogot élvezett az elsőszülött fiú, aki kétszer akkora részt örökölt, mint a többiek (Deut 21:17). A leányok nem részesedtek az örökségben, kivéve ha fiú-örökös nem volt. Ilyen esetben a családi vagyon leányágon öröklődött, de hogy a nemzetségek között birtokjogi problémák fel ne merüljenek, az ilyen leányok csak a saját nemzetségükből való férfihoz mehettek feleségül. (Num 27:8 és 36:8). Ha leányutódok sem voltak, akkor az elhaltnak a birtokát a testvérei örökölték.

2. Társadalmi tagolódás

A pátriarcha-történetekben a társadalomnak olyan képe tükröződik, mely szerint egy-egy kisebb rokonsági kötelék, nemzetség (klán) a családfő irányítása alatt él egymás mellett, vándorol nomád életútján és végzi mindenki a rá eső munkát. A legkiterjedtebbnek leírt nemzetség e történetekben az Egyiptomba beköltöző Jákób családja: hetven férfi a hozzájuk tartozó asszonyokkal, gyermekekkel és szolgálkkal. (Gen 46 r.)

A honfoglaló Izráel társadalma egy ideig megőrizte ezt a pátriarchális nemzetségi szervezetet. Bibliai ábrázolás szerint a letelepedés törzsenként s azon belül nemzetségenként történt. Ahol tehették, meghódoltatták az őslakó kánaániakat és szolgasorsban tartották őket. Maguk az izraeliták pedig az ország uralkodó szabad népességét alkották. Az utóbbinak a kifejezése héberül: *am-há'árec* = „az ország népe”. (Jer 1:18 stb.) Ez a kifejezés különben mindig az ország uralkodó rétegét jelentette. Még a pátriarchák idejében a kánaániták voltak az „ország népe” (Gen 23:12–13; vö. Num 14:9), a honfoglalás után azonban már az izraelitákat illette ez a név. Újra változott a név jelentése a fogság utáni korban, amikor az ország jelentős hányadát beköltözött idegenek vették birtokba s közöttük a hazatért zsidóság, a „fogság népe”, csak nehezen boldogult újjáépítő munkájában (Ezsd 4:4; 9:1). – Mindenestre még a bírák és a királyság korában az izraeliták alkották azt a népréteget, amelyé volt a földbirtok és amely mint a szabad polgárok közössége, teljes joggal vehetett részt a közéletben csakúgy, mint a különböző foglalkozások végzésében.

A közügyek intézésére a nép egésze természetesen nem jöhetett mindig össze, hanem ez képviseleti alapon történt. Legrégebbi, már a Mózes korában elénk vetített alakja ennek az, hogy a nemzetségfők, az ún. vének testülete intézte a közügyeket, a bíraskodást, sőt ez volt a vallásos gyülekezet képvisellete is. (Ex 3:16; 24:1 stb.) Az igazgatás és bíraskodás decentralizálásának a képét a kisebb társadalmi egységekre nézve pedig Ex 18:24–26 mutatja be. – A letelepedés után egy-egy városnak a vénei, azaz családfői voltak az előljárók és bírák. Csak a királyság korában történt olyan változás, melynek során kialakult egy előkelő, tisztségviselő és vagyonos néposztály, amely egyfajta származási és vagyoni arisztokráciát képezett az ország egyszerűbb lakossága fölött. Ezek a főemberek, vagy nemesek lettek aztán az ország ügyeinek az intézői a „vének” pátriarchális testülete helyett.

A honfoglaláskor úgy osztották fel az ország földjét, hogy a törzseken és nemzetségeken belül egyformán részesedjék belőle minden család s így egyforma vagyoni szinten álljon az egész szabad népesség. Ez a vagyoni egyenlőség azonban a századok múltával nagymértékben eltolódott. Az archeológia pl. arról tanúskodik, hogy míg a Kr. e.-i X. században egy-egy városban a házak egészen egyformák voltak nagyságra, berendezésre nézve, addig a VIII. sz.-ban már voltak nagyobb és gazdagabban berendezett házak, mégpedig külön városnegyedben, elkülönülve a szegényebb népréteg kisebb házeitól. Éppen ez alatt a két évszázad alatt ment végbe Izráelben a nagy társadalmi átalakulás. Egyik oldalon felhalmozódott a vagyon, megindult a „házat házhoz, földet földhöz ragasztás” folyamata (Ézs 5:8). A másik oldalon pedig kialakult egy elszegényedett, sőt eladósodott népréteg, a nincstelenek osztálya (héber szóval: *dallím*). Az Ósz. törvényei megpróbálták segíteni ezen a helyzeten. Időnként újra fel kellett volna osztani a földet arányosan a családok között; az elzálogosított birtokot fel kellett szabadítani, az adósságokat elengedni, az adóssága miatt rabszolgává kényszerült izraelitának vissza kellett adni a szabadságát. Mindezeknek a foglalatára lett volna a hét évenként sorra kerülő szombat-év és minden ötvenedik esztendő, a jubileumi év, mint a nagy elengedésnek, felszabadításnak az alkalmi. (Deut 15 r. és Lev 25 r.) – Hogy azután e rendelkezéseket végrehajtották-e, az kétséges. A gazdagok nem szívesen adták ki kezükből azt a vagyont, amit egyszer megszereztek.

(Olv. Jer 34:12 skv.) A nagy próféták társadalom-kritikájának éppen a vagyonos néposztály embertelensége volt a létrehívója. (Ám 5:11–12; 8:4–6; Mík 2:1–2; 3:1–3 stb.) Ennek ellenére az osztályellentét szemmel láthatóan problémája volt a fogság utáni kornak is (Neh 5:1–5). Az elszegényedett emberek rendszerint elszegődtek napszámosoknak, akár napi bérért, akár idénymunkásoknak, mint pásztorok, aratók, vagy szüretelők. Az ilyen munkások évi bére – bibliai és Biblián kívüli adatok összevetéséből láthatóan – 10 ezüst sekel volt (Vö. Ex 21:32; Deut 15:18). A törvény e munkásoknak az érdekeit is védte az esetleg igazságtalan munkaadókkal szemben, elrendelte pl, hogy a napszámost ki kell fizetni minden este (Deut 24:14–15).

A rabszolgaság.

Mint ahogyan az ókorban mindenütt, úgy Izráelben is voltak rabszolgák. Nagy részben idegen származásúak voltak ezek, akiket háborúban szereztek, vagy pénzért vásároltak; egy rabszolgának 30 ezüst sekel volt a megszabott ára (Ex 21:32). De voltak izraelita rabszolgák is, akik adósságuk letörlesztésére voltak kénytelenek eladni magukat vagy családtagjaikat erre a sorsra. Az utóbbiakra nézve nemcsak emberségesebb bánásmódot ír elő a törvény, hanem azt is, hogy a szombat-év eljöttével fel kell őket szabadítani (Ex 21:2–11), sőt még némi anyagi támogatással is el kellett őket látni, hogy új életet kezdhessenek. (Deut 15:12 skv.) Ha azonban a rabszolga nem akart élni a felszabadulás lehetőségével, akkor egész életére szolga maradt. – Különbség volt a pénzen vett és az ura házában született rabszolga között, amennyiben az utóbbi nem szabadulhatott fel. A rabnők valamelyikét az ura törvényes ágyasává emelhetette (vö. Gen 16:1–4), a tőle született gyermeket adoptálhatta és akár örökséget is ruházhatott rá, ha az elsőbbségi rangú feleségétől gyermeke nem volt (Gen 15:2; vö. 21:10).

A magánemberek nem sok rabszolgát tartottak. A velük való bánásmód is, különösen a régebbi korban patriarchálisnak, családiásnak látszik. (Olv. Gen 24 r.) Törvény szerint ki kellett terjeszteni rájuk is a szombatnap pihenőjét s bevonták őket a családi körben megült ünnepekbe (Ex 12:44; 20:10). Ettől eltekintve azonban helyzetüket jellemzi az a kifejezés, hogy a szolga urának a „pénze”, azaz jószága, vagyontárgya (Ex 21:21). – Az egyes családok rabszolgáin kívül voltak állami rabszolgák is, akik templomi szolgálatra voltak rendelve, vagy építkezéseknél, bányákban, királyi birtokokon dolgoztak. – Úgy látszik, hogy nagyobb állami vállalkozásoknál még a szabad izraeli lakosságoból is toboroztak kényszermunkásokat, mint pl. Salamon a nagy építkezéseinél. (1Kir 5:13 skv.)

A jövevények.

Volt az izraeli társadalomnak még egy rétege, amelyet meg kell említenünk: a Biblia „jövevényeknek” nevezi őket. Az ókori keleten iratlan törvény volt a vendégjog s akár gazdasági, akár politikai okokból bárki igénybe vehette egy másik népnek a védelmét és vendégbarátságát. Ez a vendégszeretet azonban bizonyos mértékben korlátozott volt. A jövevénynek adtak ugyan életlehetőséget, de nem számított a törzslakossággal egyenjogú polgárnak. Jobbára napszámosként tartották fenn magukat e jövevények. Helyzetük legsúlyosabb vonása az volt, hogy ha bajba kerültek, egyedül álltak, nem volt mellettük a rokoni szolidaritás. A szociális gondoskodású törvények ezért veszik védelmükbe a jövevényeket is, együtt emlegetvén őket a szegényekkel, özvegyekkel és árvákkal s titlják a fölöttük való hatalmaskodást, emlékeztetvén arra, hogy egykor Izráel is jövevény volt Egyiptomban (Ex 22:21).

3. Az állami élet

A honfoglalás után Izráel népe még jó ideig törzsi nemzetségi szervezetben élt. Bár az amfiktionikus jellegű szövetség egységbe foglalta volna az egész népet, egységes megmozdulásokra csak egyes nagy háborús veszedelmek esetében került sor. Maguk a törzsek azonban meglehetősen elkülönülten, saját igazgatás alatt éltek, az ún. bírák is jobbra csak egy-egy törzsnek, vagy legfeljebb néhány szomszédos törzsnek voltak a vezérei és kormányzói. Mintegy kétszáz évvel a honfoglalás után a törzsi-nemzetségi szervezet már meglehetősen felbomlott; egyes törzsek beolvadtak, mások – mint Efraim, vagy Júda – vezető szerepre tettek szert. Végül a törzsi közösség összetartó ereje és közigazgatása helyébe a királyság intézménye lépett. A királysággal szemben az izraeliták eleinte tartózkodók voltak. Ennek elvi alapja, a theokrácia (Izráelnek az Úr a királya) nem feltétlenül kései absztrakt teológiai gondolat. Nagyon jól indokolja az egykorú világban látott gyakorlat, ahol az egyes országok királyai szinte istenként voltak népük fölé emelve, amiből következett az önkényuralom. A theokratikus beállítottságú tiltakozás (amely mindenestre próféta jellegű volt) éppen a Jahve-hit tisztaságát és a nép szabadságjogait féltette a királyságtól. (Olv. 1Sám 8:11–18.) – A fejlődés mégis elkerülhetetlenül a törzsi szövetséget felváltó állam és a királyság felé haladt.

Saul királysága – mint tudjuk – még egyszerűen szervezett, főként katonai jellegű monarchia volt. Dávid és Salamon azonban már igazi nagy keleti uralkodók voltak, akik nemcsak védekező-felszabadító, hanem hódító háborúkat is folytattak, nagy építkezésekkel emelték és örökítették meg uralkodásuk fényét, azonkívül egy politikailag és pénzügyileg is jól megszervezett birodalmat hoztak létre. Salamon a régi törzsi tagolódás helyébe az 1Kir 4:7–19-ből látható új provinciális beosztást léptetett életbe, ami elsősorban pénzügyi céllal készült, az adóztatás és a rendszeres szolgáltatások alapjául. – A kettészakadt ország királyai próbálták ugyan utánozni Dávid és Salamon nagyszabású kormányzását, a valóságban azonban messze elmaradtak mögöttük. A két politikailag is, gazdaságilag is legyöngült ország egy szintre került azzal a tucatnyi kis szíriai királysággal, amelyekhez olyan igen akartak hasonlítani az izraeliták a királyság bevezetésekor (1Sám 8:5.20).

A *király* – éppúgy, mint a többi keleti népeknél – kiváltságos személy volt. Nem istenítették ugyan, mint más országok királyait, de a Dávid családjával kötött szövetségben kifejeződik az a gondolat, hogy a királyt Isten a fiává fogadja (2Sám 7:14). Ez az adopcio (vö. Zsolt 2:7) megint nem valami misztikus, vagy mitológikus isteni származás kifejezője, hanem egyszerűen az atyai szeretetbe és támogatásba fogadásnak a kinyilvánítása. A király személye, ennél fogva elvileg szent és sérthetetlen (1Sám 24:7), ami azonban zavaros politikai viszonyok idején nem volt akadálya a királygyilkosságoknak. – A királyi tisztségbe iktatás rendszerint úgy történt, hogy a főpap az uralkodói jelvényt, a diadémot fejére helyezte a királynak, továbbá szentelt olajjal megkenete a haját, az Istentől jövő kharizmatikus erők átadásának a jeleként, a nép pedig ujjongva kiáltotta: Királlyá lett (pl. Jéhu! 2Kir 9:13). – Ez a két törvényes kelléke volt a királyválasztásnak: az isteni *designatio*, a nép részéről pedig az *acclamatio*.

A *kormányzás* teendőit a király elsősorban udvari tisztviselőin keresztül gyakorolta. Már Dávid udvarában ott találjuk azokat a főtisztviselőket, akik a későbbi korokban is szinte miniszteri jelleggel irányították legfelső fokon az állam életét (olv. 2Sám 20:23–26). Köztük első helyen kerültek említésre a katonai tisztségviselők, a hadsereg fővezére és a királyi testőrség parancsnoka (ld. a köv. fejezetet). Az adóügyek és közmunkák intézői az ország gazdasági életének az irányításával és felügyeletével voltak megbízva. Nevezetes feladata volt az „írnoknak” (*szófér*), aki a királyi rendeleteket fogalmazta, valamint a külföldi országokkal a levelezést folytatta. Ugyancsak írástudó hivatal volt az „emlékiró” (*mázkír*) tisztsége. Ez utóbbi nem egyszerű krónika-író volt, hanem inkább az a személy, aki a különböző hivatalos ügyeket a

király elé terjesztette, továbbá a kormányzási teendők rendjére „emlékeztetett” (ez a *mázkír* szó jelentése), egyszóval államtitkár és udvarmester volt egy személyben. Valamennyi udvari tisztviselő közül legfőbb volt azonban az, akit az Ósz. körülírással úgy nevez meg, hogy a „királyi ház főembere” (pl. Ézs 22:15) s mai szóval miniszterelnöknek, vagy kancellárnak neveznénk. Az ő ellenőrzése alá tartoztak az ország összes hivatalai, az ő pecsétje hitelesítette legfelső fokon az állami iratokat. Hivatali jelvénye, a „kulcs” jelezte, hogy ő a palota legfőbb őre is, a kulcsok hatalma (ahogyan a lakásról szóló fejezetben utaltunk rá) az ő kezébe adta a király után a legfelső intézkedés jogát. – Dávid és Salamon udvarában nagy tekintélye volt az udvari prófétáknak is (Nátán, Gád), akiknek a tanácsait, sőt bíráló szavait is engedelmesen fogadták ezek a királyok. Az udvari próféta szerepe megmaradt a későbbi időkben is, de nem annyira a Jahvizmus kritikai-helyesbítő álláspontját képviselve, mint inkább azt a gépies szerepet játszva, amely jólétet, békességet, vagy győzelmet hirdetett akkor is, amikor ítéletre kellett volna felkészülni (olv. Jer 28 r.) – Végül a legmagasabb tisztségviselők közé tartozott a főpap is, akinek a tanácsa, állásfoglalása szintén döntő jellegű volt, sőt politikai felelősséggel is járt, ahogyan azt Ebjátár főpap példája mutatja a Salamon és Adónia közti trónviszály idején. (1Kir 1:7; 2:26–27.)

A királyi család tagjai természetesen rangjuknak megfelelő módon éltek az udvarban. A hárem előkelőbb asszonyaitól született királyfiak külön palotában laktak. A trónörökösöt a király rendszerint még életében kijelölte, sőt betegség vagy egyéb ok miatt az a király mellett régensként is uralkodott olykor (2Kir 15:5). Úgy látszik, hogy mint a keleti országokban általában, úgy Izráelben is kiemelkedő szerepe volt a király anyjának (*gebíráh* = anyakirálynő), mint tanácsadónak (olv. 1Kir 2:19; Jer 29:2; vö. Dán 5:10). Egy ízben az is megtörtént Júdában, hogy Atalja anyakirálynő fiának a halála után magához ragadta a királyi hatalmat (2Kir 11:1). A királyt ugyan a gyülekezetben is első hely illette meg, mégis a kultusz végzése a papság feladata volt. Izráelben nem követték azt a gyakorlatot, ami sok keleti országban ismeretes volt, hogy ti. a király egyúttal a főpapi tisztet is betöltötte. A hagyomány már a pusztai vándorlás idején is elkülönítette a világi és kultuszi vezetést Mózes és Áron alakjában s a későbbi időkben sem volt szabad a királynak beleavatkozni a kultusz végzésébe. Ennek ugyan ellentmondani látszik néhány olyan eset, amikor a király is áldozatot mutat be, ez azonban olyankor történik, amikor egy szenthely, vagy oltár használatba vételéről van szó s azután a király átadja a kultusz végzésének a jogát és kötelességét a papságnak. (Dávid 2Sám 6:17; Salamon 1Kir 8:63–64; Jeroboám 1Kir 12:32–33; Áház 2Kir 16:12.15). Típusa ennek az eljárásnak az az ábrázolás, amely szerint a pusztai vándorlás idején az első áldozatot a papszentelés alkalmával maga Mózes mutatta be az oltáron (Lev 8 r.). Egyébként azonban a királynak a kultusz végzésébe való beavatkozását szigorúan elítélték, ahogyan az a Krónikák írójának Uzziás fölött kimondott kritikájából látható (2Krón 26:16 skv.). – Nem örvendett népszerűségnek a Makkabeusok főpap-királysága sem. A fogság utáni századokban inkább az volt a helyzet, hogy politikai önállóság híján a főpap volt a gyülekezet-állam vezetője, ebbe az irányba mutat Zakariás prófétának a reális helyzettel való számolása a 6:9–15 próféciájában.

4. Izráel háborúi

A nomád törzsek férfinépének fegyverhez is értő, harcra kész embereknek kellett lenniük, hogy szükség esetén népük és javaik védelmére kelhessenek. A pusztában vándorló izráeli törzsek megszámlálásánál (függetlenül a Num 1 r. részadatainak a kiritikai megítélésétől) jellemző, hogy szám szerint a fegyverfogható férfiakat tartották nyilván. Az az ábrázolás is kézenfekvő, hogy a vándorlás során a fegyveres erők négy oszlopa közrefogta a törzsek közös palladiumát, a szent

ládát és a hozzá tartozó sátrat, továbbá mindazt, ami védelemre szorult. A fegyvereseknek kellett felvenniük a harcot a beduin törzsekkel s rájuk várt aztán a honfoglalás harcainak a megvívása. Hogy milyen lehetett e nomád törzsek fegyverzete, azt ókori ábrázolásokról ismerjük. Közismert pl. a beni-hasani falfestmény, amely egy Egyiptomba bevándorló ázsiai csoportot ábrázol. A férfiak fegyverzete íj és nyíl, továbbá lándzsa és fejsze. Ilyen fegyverek lehettek a vándorló és honfoglaló izraelitáknak is: valódi könnyű fegyverzet, amely kevésbé volt alkalmas a kánaáni városok vívására. E városok egy részét hadicsellel, fortélyos lerohanással sikerült kézre keríteni (pl. Józs 8:10–22; Bír 1:23–25), a többieket csak hosszabb idő múltán tudták elfoglalni. A letelepedés után Izrael a fegyverkezés és a hadviselés technikájában is hasonult a kánaáni viszonyokhoz. A bírák korának, sőt Saul önvédelmi harcainak a során fejlődött odáig ez a technika, hogy Dávid már támadó háborúkat folytathatott. Legfontosabb feladat volt itt mindenesetre a korszerű fegyverzet és hadsereg megteremtése.

Az említett fegyverek közül a nyíl és a lándzsa fából készült, csak a hegyük volt bronzból, később vasból. A legegyszerűbb fegyverek közé tartozott a parittyá, amely közönséges kő elhajítására való volt, a gyakorlott ember kezében mégis jó fegyver lehetett; az ókori hadseregekben egész parittyás osztagok voltak (vö. Bír 20:16). Legértékesebb fegyver volt az egészen fémből készült kard, inkább (fél méter körüli hosszúságú) tör. – Védőfegyverként használták a bőrből vagy fából készült könnyű kerek pajzsot; ugyancsak bőrből készült az egyszerűbb páncél és sisak. Az utóbbiaknak a fémből készült változata, továbbá az egész testet védő „nagy pajzs” a nehéz fegyverzetű gyalogságnak, illetve kiváló vitézeknek a fegyvere volt, ugyanígy a lándzsa hosszabb válfaja, a dárda vagy gerely is. Az igazi „állig felfegyverzett” előkelő harcos típusát Góliát alakjának a bemutatásánál láthatjuk (1Sám 17:5–7).

A hadsereg túlnyomó része gyalogságból állt. Lovasságról csak a fogság utáni kései századokban lehet beszélni. Ellenben a kánaáni népek már a honfoglalás korában rendelkeztek harcikosci-egységekkel; épp ezekkel nem tudták felvenni a küzdelmet a gyengén felfegyverzett izraelita gyalogosok (Bír 1:19). A fémből készült harcikosci ugyanolyan mintájú volt, mint aminőket a görög csatajelenetek rajzaiból ismerünk: könnyű kétkerekű kocsi, melybe két ló volt fogva, magán a kocsin pedig három ember foglalt helyet, a kocsihajtó, a harcos és a fegyverhordozó. Mivel úgy a harcikosci, mint a ló drága (importált) portéka volt, Izraelben csak elég későn, Salamon korában került sor bevezetésükre.

A „messzehordó fegyverek” (nyíl, parittyá) hatásán, meg a fegyelmezett csapatmozdulatok végrehajtásán kívül az ütközetben döntő tényező volt a küzdő katonák személyes ereje és bátorsága. Az egymással szemben álló seregek létszáma a régi időkben nem is volt olyan nagy. Valóságnak lehet elfogadni, hogy Gedeon 300 emberrel (Bír 7:7), vagy Saul 600 főnyi sereggel (1Sám 13:15) komoly győzelmet tudott aratni. Ilyen körülmények között természetesen nagy becsületük volt a nagyerejű hősöknek. Saul „ahol csak látott egy bátor férfit, azt magához fogadta” (1Sám 14:52), Dávid kiváló harcossai név szerint is fel vannak sorolva (2Sám 23:8–39). Vitézségük kimutatására külön is alkalom nyílt az olyan Dávid–Góliát-féle párviadalokban, aminők az ókorban is szokásban voltak.

A törzsi szövetkezés amfiktionikus jellegének megfelelően az Ósz. gyakran írja le úgy Izraelnek egy-egy katonai vállalkozását, mint önkéntes népfölkelők táborbaszállását, amikor is az egymáshoz közel eső törzseket mozgósították (Bír 4:10; 6:35). Az ilyen népfölkeléseknek azonban gyenge oldalai is voltak, mint pl. a hiányos fegyverzet és felszerelés, a csapatok begyakorlatlansága. Az ilyen seregeknél a nagy létszám nem feltétlenül döntő tényező, jó illusztrációja ennek a Gedeon-történet (Bír 7:1–8). A királyság korában ezért szükségképpen létrejött az állandó hadsereg, ilyenre kell gondolnunk, amikor Saul és Dávid „saját embereiről”,

vagy szolgálóikról olvasunk (1Sám 23:25; 2Sám 3:22), akik zsoldért, vagy adományért katonáskodtak. – Külön szerepe volt a királyi testőrségnek, amely gyakran idegen zsoldosokból állt, mint a Dávid idejében gyakran emlegetett „keréti és peléti” testőrség. (Nevük jelentése valószínűleg: krétaiak és filiszteusok; 2Sám 8:18 stb.) – A későbbi nagy defenzív háborúknál, az asszír, babiloni seregekkel szemben azonban mindig szükség volt az általános mozgósításra. A királyság korában időnként végrehajtott népszámlálások jórészt ennek az alapjául szolgáltak. A védelmi háborúban nagy jelentősége volt az erődített városoknak, nagyrészt ugyanazoknak, amelyek már a kánaánitáknak is a váraik voltak. Több méter vastag és magas kőfallal, esetleg kettős falgyűrűvel voltak körülvéve s a kapuk mellett és a sarkokon kiugró bástyatornyokkal voltak megerősítve. A belső városban rendszerint volt még egy külön vártorony, héber néven *migdál*, az ostromlottak végső menedéke. – E városok ostroma külön nagy hadászati feladat volt. A támadók rendszerint a több időbe, de kevesebb emberáldozatba kerülő ostromzárát alkalmazták először, hogy a külső segítségtől és utánpótlástól elzárt várost kiéheztetéssel bírják megadásra (2Kir 17:5; 25:1–4). Közben rézsútosan emelkedő sáncfalat, töltést emeltek földből a falmagasságig, hogy azon át rohanhassák meg a várost (Jer 32:24). Használtak ostromgépeket, faltörő kosokat is a falak megrongálására (Jer 33:4). Ha azután sikerült rést törni a falakon, az ostromló katonaság beözönlött a városba és kezdődött az öldöklés, zsákmányolás, az épületek felgyújtása. A babiloni háborúban elfoglalt Jeruzsálemről a Siralmak könyvek 2. és 4. r.-e szinte ugyanazt a képet festi, mint Fl. Josephus a Kr. u. 70-es római háború végső ostromáról. A háború mindig irgalmatlan és gyilkosan profán dolog, az volt Izráel történetében is. Annál feltűnőbb, hogy egy-két helyen szó van az Ósz.-ben „az Úr háborúiról” (1Sám 18:17; 25:28), sőt az azokról írt könyvről is (Num 21:14). Ismeretes ez a kifejezés is, hogy „háborút szentelni” (pl. Jer 6:4), ami esetleg azt a fonák gondolatot ébresztheti, hogy az Ósz. szerint a háború valami „szent ügy” volt. – Annyi bizonyos, hogy Izráelnek volt egy olyan ígérete, hogy az Úr hadakozik értük (Ex 14:14), ezt szemléltetik olyan csata-leírások, amelyeknek során Isten valami természeti, elemi erő vagy csapás felhasználásával zavarja meg az ellenség sorait (pl. 1Sám 7:10). De hogy Izráel háborúit nem lehetett minden további nélkül az Úr ügyével azonosítani, sem pedig segítő jelenlétét nem lehetett mechanikusan felidézni és biztosítani, azt mutatják az olyan események, amikor az Úr még a jelenlétét jelképező szent ládát is hagyta ellenség kezére kerülni (1Sám 4 r.), vagy hagyta tempломát rommá lenni, amikor „szolgáját”, a babiloni királyt elhozta Jeruzsálem ellen (Jer 25:9).

A „háborút szentelni” kifejezés különben egy régi, primitívebb gondolkörből maradt fenn s jelentette a csatát megelőző orákulum-kérésen, áldozat-bemutatáson kívül főleg a katonák „megszentelését” (Józs 3:5), bizonyos rituális tisztasági és megtartóztatási szabályok kötelezővé tételével (1Sám 14:24; 21:5). – E régi háborúk egyik kegyetlen szokása, a *hérám*, az elfogalt városok lakosságának és javainak az „odaszentelése”, azaz elpusztítása (Józs 6:17–19) pedig egy régi társadalomtörténeti motívum emlékét őrzi s arra az időre emlékeztet, amikor az „ember-anyag” még nem volt különösebb érték, mert a rabszolgotartás még nem volt olyan mérvű, mint a későbbi időkben. – Mindezek tehát egy letűnt kornak a tartozékai voltak s nem képezhetik semmiféle szent-háború ideológiai alapját.

III. Foglalkozások

1. A földművelés

A szántóföld megmunkálásának a rendjét Palesztinában eleve befolyásolja az az ismert körülmény, hogy a száraz nyári időszakban egészen októberig a kiszáradt földet művelni nem lehet. A föld megmunkálása csak az őszi esők beköszöntésével kezdődhetett. A vetést megelőzően a földet felszántották, mégpedig egyszerű, kerekek nélküli faekével, melyre rá volt erősítve a földbe mélyedő szántóvas. Az eke elé rendszerint két szarvasmarhát fogtak egy járomba. (A területmérték egysége volt az a földdarab, amelyet egy pár igás állattal egy nap alatt föl lehetett szántani 1Sám 14:14). Az ószöv.-i törvény, amely minden felemás megoldástól idegenkedett (pl. tiltotta kétféle növénynek egy szántóföldbe vetését, Lev 19:19), nem engedte, hogy egy járomba kétféle állatot, pl. egy szarvasmarhát és egy öszvért fogjanak. Átvitt értelemben ez a felemás iga, amelyre 2Kor 6:14 hivatkozik. – A szántás munkáját gondos figyelemmel kellett végezni, hogy az egyenletes legyen, az állatok félre ne rántsák az ekét. Aki az eke szarvára tette a kezét, az nem tekintgethetett másfelé (Lk 9:62). Az igavonó állatokat „ösztökével”, vashegyben végződő hosszú bottal nógatták a haladásra (Bír 3:31; vö. ApCsel 26:14).

A vetés a bibliai korban természetesen kézzel történt. A gazda gondosan megtisztította a vetőmagot (Mt 13:24.27), aztán a szántóföldön elhintette és alászántotta. Legkorábban vetették el a gabonaféléket (csak búzát és árpat termeszettek), majd a babot, lencsét, fűszernövényeket. – A továbbiakban aztán a magvak kikelését és növényé fejlődését rá kellett bízni az időre. Az Isten-adta esők kellő időben való megjövételétől függött főként, hogy milyen termést adott a „magától” növe gabona (Mk 4:26).

Az aratás a gabona érésekor, tehát áprilisban kezdődött. Először az árpat, azután a búzát aratták s ez az aratási idő tulajdonképpen két ünnep közé esett: a páska idején kezdődött s a „hetek ünnepével”, a mai szóval pünkösdkor végződött. Lassú, hosszú ideig tartó, de vidáman végzett munka volt ez. Aratni sarlóval szoktak, marokszám vágva le egy-egy csomó gabonát, amit aztán kékébe kötöttek és öszvérháton, vagy szekéren vittek be a cséplőszűrűre, itt történt meg a cséplés. – Régebben egyszerűen botokkal verték ki a szemet a földre terített kékéből. Későbbben általánossá vált a nyomtatás: a lerakott gabonán állatokat hajtottak körbe s azoknak a patája taposta ki a kalászból a szemet. (A nyomtató ökörnek a száját nem volt szabad bekötni, Deut 25:4). Használták azután az ún. cséplő-szekeret is, melynek az aljára éles vasdarabok voltak erősítve. A kerekek kinyomták a kalászból a szemet, a vasdarabok pedig felaprították a szalmát.

A cséplés után következő fontos művelet volt a gabona szelelése, tisztítása. Estefelé, amikor enyhe szél fúj, fogtak ehhez a munkához. „Szórolapáttal”, vagy villával feldobtak a levegőbe egy-egy halom polyvával vegyes gabonaszemet. A súlyosabb gabonamagvak visszahulltak a szűrűre, a könnyű polyvát pedig elfújta a szél. Az így különválasztott gabonát még meg is szokták rostálni, hogy a gyommagvaktól, kavicszemektől megtisztítsák. – Mindezek annyira ismert és fontos munkálatok voltak, hogy a bibliai példázatok gyakran idézik őket. (Mt 3:12; Lk 22:31 stb.) – Végül a gabonát nagy cserépkorsókban, vagy gabonás vermekben tárolták. Palesztina földművelésre alkalmas területe jó termő föld volt. A Jézus példázatában említett hatvanszoros, vagy éppen százszoros hozama az elvetett magnak nem üres beszéd (Mt 13:8). Ennek ellenére a tapasztalat rávezette az embereket arra, hogy a földnek is kell pihenőt adni, különben a termőereje kimerül. A szombat-évnak megvolt a gazdálkodási vonatkozása is (Lev 25:4). Azonkívül valószínűleg azt a fajta nyomásos gazdálkodást folytatták, amelynél a határ egy része művelés alatt áll, más része parlagon marad. Mikor aztán a művelt föld termőereje kimerülőben volt, akkor „új szántást” szántottak, a pihent földet vették művelés alá (Jer 4:3; Hós 10:12).

Szőlőművelés. Már a honfoglalás előtt Kánaánba küldött kémek megcsodálták az ország gazdag szőlő termését (Num 13:24). A honfoglalás után pedig Izráel népe a szántó-vető munkával együtt eltanulta a szőlőművelést is a kánaánitáktól s hogy milyen nagyra értékelte, annak bizonyossága az, hogy a szőlő és a bor gyakran az életnek, a bőségnak, sőt a lelki életnek is a jelképe. (Zsolt 80:9; 128:3; Mt 26:27; Jn 15:1 skv.)

A szőlőtelepítésre kiszemelt területet mélyen megszántották, a kövektől megtisztították, a talajból kikerült köveket pedig arra használták, hogy gyeput, azaz alacsony kőfalat raktak belőlük a szőlőskert körül (Ézs 5:1 skv.; Mt 21:33). A szőlő sok és gondos munkát kívánt (metszés, kapálás, vadhajtások levágása), de rendszerint gazdagon meg is fizette a ráfordított munkát. – A tőkéről dűsan hajtó vesszőket vagy vízszintesen futtatták a föld közelében, vagy szomszédos tőkék vesszőit egymásba hagyták fonódni s lugas-szerűen nevelték. Valószínű, hogy jobbra piros, illetve fekete szőlőt termesztettek, mert a Biblia a bort gyakran hasonlítja vérhez (Mt 26:28).

A korai szőlőfajták már júliusban érni kezdtek, a szüret ideje azonban általában szeptember–október hónapokra esett. Mint az aratás, ez is vidám munka volt, a szőlőhegyek ilyenkor a hangos jókedv színterei voltak (vö. Ézs 16:9–10). A leszedett szőlő kipréselésére egy különlegesen készített „sajtó” szolgált. Sziklatalajba két kádszerű mélyedést vágtak egymás mellé úgy, hogy egyik mélyebb volt, mint a másik. A szőlőt a felső mélyedésbe öntötték és ott kitaposták, a must innen egy nyíláson keresztül lefolyt az alsó medencébe. A mustot korsókba, vagy kecskebőr-tömlőkbe töltötték, mégpedig – a jól ismert példázat szerint – lehetőleg új tömlőkbe, mert az erjedő must a régi, ernyed tömlőt könnyen szétszakította (Mt 9:17). A letisztult színbort a seprőről leöntötték egy másik edénybe.

Szőlőtelepítésre legalkalmasabbak voltak a napsütötte hegyoldalak. Hogy pedig a Palesztinában gyakran előforduló felhőszakadás-szerű záporok le ne hordják a termőtalajt, terraszos művelést is alkalmaztak, azaz szakaszonként alacsony sövényfalat, vagy kőrakást húztak a hegyoldalon. (Deut 32:32 – „Gomora terraszos szőlői”).

A szőlőn kívül gyümölcsöskerteket is telepítettek. Talán a legfontosabb gyümölcsfa volt Palesztinában az olajfa, amelynek húsos terméséből sajtolták az étkezéshez, vagy egyéb célokra használt olajat. Egy másik jellegzetes délszaki gyümölcsfa a fügefafa, amely különösen gazdag gyümölcsterméséről nevezetes. Tavasszal a leveleivel együtt már hozza a gyümölcsét is, ez azonban még csak a korai füge (Én 2:13), amely még kissé fanyar, de frissítő táplálék. A fügeérés ideje, tehát az újabb, teltebb és édesebb gyümölcsöké nyáron, augusztusban van. (Így érthető meg Mk 11:13). A fa lombozata szinte sátoryszerűen húzza le az ágakat (Jn 1:49). – A földrajzi áttekintés megfelelő helyén olvasható, hogy milyen egyéb gyümölcsfák díszlenek Palesztinában. Jellemzésül elég legyen *Fl. Josephus* szavait idézni, aki a Genezáret-tó környékének a szépségeit rajongva írja le: – „A diófa, amely inkább a hűvösséget szereti, nagy tömegben tenyészik itt éppen úgy, mint a pálma, amely viszont a hőséget kedveli; közvetlenül mellettük fügefák és olajfák tenyésznek, amelyeknek inkább a mérsékelt éghajlat való. – A talaj meglepő módon a legkülönbélebb fajtájú gyümölcsöket termi, mégpedig szüntelenül. Tíz hónapon át egyfolytában termi a legpompásabb szőlőt és fügét, a többi gyümölcsöket pedig egész éven át.” (Zsidó háború III, 10).

„Ideje van az ültetésnek és ideje van az elültetett kiszagztatásának.” (Préd 3:2). Ha valahol, úgy épp a mezei munkák végzésénél érvényes a Prédikátornak az a megállapítása, hogy megvan a rendelt ideje mindennek. Már említettük a vetés, aratás, gyümölcserés, szüret időpontjait. Most még érdekesség kedvéért említsük meg, hogy ezeket a terminusokat pontosan számon tartották a régiek is, ezt illusztrálja az ósémíta betűírással írt gézeri „paraszt-naptár” Salamon korából. Ez a

szeptember közepével kezdődő gazdasági évet így osztja fel: Az olaj-szüret (két) hónapja, a vetés (két) hónapja, a kései vetés (két) hónapja, a len-aratás hónapja, az árpa-aratás hónapja, egyéb aratások hónapja, a szőlő-szedés (két) hónapja és a gyümölcs-szedés hónapja. – Ez volt az emberileg meghatározható kerete a mezei munkának, amelyik azonban csak akkor volt áldással koronázott, ha Isten megadta a szükséges termékenyítő esőket a maguk idejében (Deut 28:12; Jóel 2:23–24).

2. Állattenyésztés

Izrael ősei, a pátriarchák a Genezis elbeszéléseiből is jól láthatóan – állattenyésztő nomádok voltak, akik egyik legelőről a másikra vonultak nyájaikkal; inséges időben akár Egyiptomba is átköltöztek. Bár egyes felsorolások szerint (pl. Gen 12:16) szarvasmarháik és tevéik is voltak, mégis elsősorban kisebb állatokat, juhot és kecskét tartottak. A későbbi Izrael a Kánaánban történt letelepedés után is, a földművelés mellett is folytatta az állattenyésztés régi módját az arra alkalmas legelőkön, és még sokáig az volt a gazdagságnak a fokmérője, hogy kinek mekkora juhállománya volt. (1Sám 25:2).

Az állatok őrzése, a pásztorkodás nem feltétlenül szolgai munka volt. Előkelőnek tartható családok tagjai (olykor még leányok is, pl. Ex 2:16) maguk őrizték a nyájukat, mint pl. Jákób, majd a fiai, Mózes, Dávid stb. Sőt az ókori keleten a pásztor foglalkozás olyan megbecsülésben állt, hogy a királyoknak a jelképes címe „pásztor” volt. Az Ósz. pedig még Istenre és a Messiásra is kiterjeszti a jó pásztor elnevezést (Zsolt 23; Ez 34:15.23; vö. Jn 10:11). – Természetesen nagy nyájtulajdonosok béreseket is fogadtak a nyáj őrzésére, akik számadó felelősséggel tartoztak a rájuk bízott állatokért. – Egyes bibliai helyek, pl. a Zsolt 23; vagy Ézs 40:11 rendkívül szépen írják le a hűséges, gondos pásztornak a munkáját. A pásztornak tudnia kellett, hogy hol van bőséges legelő és ami még fontosabb, jó itatóhely. Továbbvándorlaskor a pásztor előtte ment a nyájnak a sokszor keskeny, veszélyes hegyi ösvényen, az állatok pedig a nyomában haladtak. A gyengébb bárányokat a karjára vette. Juhait egyenként ismerte és ha észrevette, hogy valamelyik eltévedt a nyájtól, nyomába eredt, hogy megkeresse (Lk 15:4). Pásztorbotja és parittyája arra való volt, hogy elriassa a juhaira leselkedő vadállatokat, vagy rablókat. Estéknént karámba terelte a nyáját s ilyenkor különválasztotta a juhokat és a kecskéket (Ez 34:17; vö. Mt 25:32), leeresztett pásztorbotja alatt egyenként engedte át őket, hogy így megszámolja, nem hiányzik-e közülük (Lev 27:32). Az ilyen kőfállal körülkerített karámok kinn voltak a városon kívüli legelőkön, a pásztorok tehát éjszaka is a szabad ég alatt tanyáztak, vigyázva a nyájukra (Lk 2:8). A szarvasmarha-tartás több táplálékot kívánó, költségesebb dolog volt. Ahol igavonó állatnak tartották, ott gondot jelentett nyáron át, a száraz időszakban, az élelemmel való ellátásuk. Csordákban pedig csak ott tarthatták, ahol nagy kiterjedésű gazdag legelők voltak, elsősorban a básáni tartomány volt nevezetesen e tekintetben. – A földrajzi áttekintésben, az állatvilágról szóló részben már említettük, hogy teherhordásra, lovaglásra általában az igénytelenebb szamar és öszvér volt otthonos az izraeli gazdaságokban. A teve a puszta-lakó beduinoknak és a kereskedőknek az állata volt, az országához kötött Izrael népénél kevésbé volt fontos a tartása. De a babiloni fogságból hazatérő zsidók teveháton is hozták a holmijukat (Ezsd 2:67). – A ló tartás luxus-számba ment, a ló megmaradt mindvégig a hadászat körében lovalgó, vagy harcikocsi-húzó állatnak.

3. Ipar

A pátriarchális társadalom korában az ipar a szó szoros értelmében háziipar volt: a család maga gondoskodott mindannak az előállításáról, amire szüksége volt, tehát az élelmen kívül a

ruhaféléről, használati eszközökről, fegyverekről stb. Mindebből egészen késői korig megmaradt a család körében a fonás-szövés, a ruhaellátás gondja – kimondottan asszonyi munkakörben (Péld 31:13.19.24). Az egyszerű házi szövőszék nem egyébből állt, mint két lécből, amelyek közül az egyik a földbe, vagy a falba vert cövekhez volt kötve (aszerint, hogy vízszintes, vagy függőleges elhelyezésű volt a szövőszék), a két léc kifeszítve tartotta a hosszanti szálakat, amelyek között a keresztszálakat hajdan kézzel, később vetélővel (Jób 7:6) húzták át. – Az egyes iparágak azonban idő múltával a hozzájuk szükséges szerszámok és gépek, valamint a szaktudás szüksége miatt specializálódtak. Nevezetesen ebben a vonatkozásban az, hogy a különböző iparágak többnyire egyes családokon belül öröklődtek, apáról fiúra szállt a felszerelés, a szaktudás (esetleg a gyártási titok). Ugyanez a magyarázata annak, hogy a hasonló foglalkozást űző iparosok rendszerint egy városban, vagy annak is egy utcájában éltek. Jeruzsálemben külön utcája volt a pékeknek (Jer 37:21), a ruhafestőknek (Ézs 7:3), Nehémiás korában az aranyművesek, meg a kenetkészítők önálló céhet alkottak (Neh 3:8).

A különböző foglalkozások közül röviden megemlíthetjük az építőipart. Hozzáértő kőművesnek kellett lennie annak, aki a szabálytalan, faragatlan kötömbökből egyenes falat tudott építeni.

Külön munkakör volt a tetőszerkezethez szükséges faanyagok, gerendák kifaragása. – A házi fonás-szövés munkáján kívül kifejlődött természetesen az önálló takácsmesterség is, kapcsolatban a gyapjúfeldolgozás és ruhafestés munkájával. Különösen az utóbbi volt virágzó iparág Palesztinában, ahol a különböző bíbor- és egyéb ruhafestékek segítségével a külföldiek előtt is értékes ruhaféléket tudtak készíteni. A dél-júdai Debir városának a romjai közt egész csomó gyapjúmosó és ruhafestő medencét tártak fel, ami ennek a városnak a speciális iparáról tanúskodik. – Ugyancsak a ruházkodással kapcsolatos ipar volt a bőrfeldolgozók, tímárok, öv- és sarukészítők mestersége. – Volt azután két olyan munkakör, amely különösen fontos volt az ókori iparban s ez volt a fémfeldolgozás és a fazekasmesterség.

Palesztina földje ásványi kincsekben szegény. Ha egy helyütt olyan jellemzést találunk róla, hogy olyan föld, amelynek a köveiben vas van és a hegyeiből rezer lehet vágni (Deut 8:9), akkor ez elsősorban a Holt-tengertől délre eső bányákra vonatkozik, amely Salamon gazdagságának egyik alapját képezte. Eredetileg az edomiták területéhez tartoztak azok a rézbányák, amelyeknek a maradványait a Chirbet-Nachas nevű helyen találták meg, a Holt-tengertől kb. 4 km-re. A közelben levő salak-tömegek mutatják, hogy a kibányászott ércet először ott helyben olvasztó kemencékben nagyjából kiolvasztották s aztán a további finomítás céljából elszállították a tengerparti Ecjón-geber rézkohóiba. A bánya területét magas kőfal vette körül, hogy a munkások meg ne szökhessenek, mert ott a sivatagi hőségben és szárazságban embertelenül kemény munka volt a bányászat: rabszolgákat, hadifoglyokat küldtek ide bányamunkára. (Eusebius szerint a keresztyénüldözések korában a rómaiak ezekbe a rézbányákba közönséges gonosztevők mellett keresztyéneket is küldtek kényszermunkára). – A kiolvasztott fémeket bronzötvetként dolgozták fel úgy, hogy kőbe vást formákban öntötték meg használati tárgyaknak, töröknek, dárda- és nyílhegyeknek. A közhasználatú tárgyakon kívül itt készítette el Salamon a templomi kultusz céljára szánt edényeket és szerszámokat.

A nemesfémek megmunkálásával külön céh foglalkozott, az arany- és ezüst-művesek nemcsak ékszereket, hanem kánaáni hatásra olykor még bálványszobrocskákat, amuletteket is készítettek (Hós 2:10.15). E mesterséghez különleges olvasztókemencék, illetve tégelyek tartoztak, amelyeknek a segítségével többek közt azt is meg lehetett állapítani, hogy egy arany- vagy ezüst-tárgy milyen finom, mennyi benne a nemesfém és mennyi az idegen anyag, a salak. Olyan munka volt ez, amelyet a Biblia gyakran említ Isten próbáló ítéletének a jelképe gyanánt. (Jer 6:27–30; Mal 3:3 stb.)

Az ókorban világszerte egyik legfontosabb iparág volt a fazekas-mesterség, a kerámia. A drága fémedények helyett szinte minden háztartási célra cserépedényt használtak, főzéshez éppúgy, mint liszt, olaj, vagy bor tárolásához, ivóedénynek, vagy mécsesnek. – A kellőképpen előkészített anyagot a fazekas-korongon formálták edénnyé. Ez a munkaeszköz közös tengelyre szerelt két kerek vízszintes kőlapból állt. Az alsót a lábával hajtotta a fazekas, a felső volt a tulajdonképpeni formázóasztal. A kézzel kiformált edényt aztán arra való kemencében kiégették. Forma, díszítés, festés tekintetében a különböző századok folyamán a legváltozatosabb edények készültek, úgyhogy minden kornak, századnak megvolt a maga jellemző kerámiatípusa, ami az archeológia számára igen nagy segítség egyes települések korának a meghatározásánál. – Jellemző dolog a Biblia szóhasználatában az, hogy a fazekasnak az edényt formáló munkáját jelentő szó (*jácar*) Istennek a teremtő tevékenységére is használt. (Gen 2:7; Ézs 45:18 stb.) Sőt azzal kapcsolatban, hogy a fazekas a kezében levő agyagot tetszése szerint formálhatta bármilyen célra szolgáló edénnyé, vagy egy elromlott masszából új edényt készíthetett, e mesterség a Bibliában Isten predestinációs akaratának, valamint a történelmet szuverén szabadsággal irányító hatalmának a példaképe lett. (Jer 18:1–6; Róm 9:20 skv.)

4. Kereskedelem

A zsidók aránylag későn kezdtek kereskedelemmel foglalkozni. Jellemző, hogy a „kereskedő” megnevezésére sokáig azt a szót használták, hogy „kánaánita” (Péld 31:24), ami azt mutatja, hogy a kereskedés idegen foglalkozásnak számított. A másik ilyen értelmű szó (*rokél*) vándorkereskedőt jelent s legtöbbször fordul elő Ezékielnek a Tirus felől mondott prófécijában (Ez 27 r.). – A történeti bevezetésben, Salamon korának a jellemzésénél mondtuk, hogy Salamonnak kitűnő kereskedelmi érzéke volt, szárazföldi karavánjai és tengeri hajói egyaránt járták a világot, ez azonban királyi monopólium volt s haszna magának Salamonnak a gazdagságát növelte. (1Kir 9:26–28; 10:15). Az állami kereskedelmi ügyletek közé tartozott későbbben is az, amikor egy-egy idegen ország fővárosában szabad piacot nyitottak és ott árusították az ország termékeit, de ennek a fordítottja is ismeretes volt (1Kir 20:34). A kiskereskedelem az egyes városok főterén bonyolódott le, ahol a földművelők a terményt, az iparosok pedig készítményeiket árusították, rendszerint cserealapon. Mint mondtuk, a fogság előtti időben közvetítő, hivatásos kereskedőréteg nem is volt, legfeljebb föníciai kereskedők jelentek meg a piacokon importált áruikkal. – Maguk a zsidók a hivatásos kereskedelemmel a babiloni fogság idején kezdtek el foglalkozni, ahol nem lévén tősgyökeres birtokosok, jó kereseti lehetőségül kínálkozott az, hogy mint közvetítő kereskedők, vagy nagy üzleti cégek ügynökei keressék meg kenyerüket. Gyakran idézett archeológiai érdekesség, hogy a Nippur városában tevékenykedő „Murasu és fiai” bankház üzleti iratain egész csomó zsidó név szerepel a Kr. e.-i V. sz.-ból. – Ettől kezdve lett, főleg a diaszpórában élő zsidóságnak egyik kedvelt foglalkozása a kereskedelem, pénzügyletek lebonyolítása. E téren nem riadtak vissza attól sem, hogy Krisztus korában a saját hazájukban „vámszedő” hivatalt vállaljanak, ami a magas vámok és adók behajtásából álló foglalkozás volt s tekintélyes jövedelmet biztosított. Mivel azonban e hivatalt a gyűlölt római hatóság megbízásából vállalták és honfitársaik rovására gazdagodtak belőle, a zsidók megvetették őket, sőt a vámszedőket és a bűnösöket egy sorban emlegették (Mt 9:11). – Az üzlet-szerű kereskedelem általában mindig gyanús foglalkozás maradt. Az apokrifus bölcselő, Jézus Sirach azt mondja könyvében, hogy a kalmár alig maradhat mentes a büntől (26:36). A perzsa korig vert pénzt nem használtak. Kezdetben cserekereskedés folyt, hosszas alkudozással, később rájöttek az ezüst, illetve arany közvetítő szerepére, amit azonban jó ideig csak korong vagy rúd alakban használtak a fizetésnél. Az ilyen fémdarabot a súlya szerint

értékelték, fizetéskor lemérték. Éppen ezért minden eladó, vagy vevő szándékban járó ember magával hordta könnyű kézi mérlegét és hitelesített kő- vagy fémsúlyait, így mérte le a fizetésre adott arany, vagy ezüst fizetőeszközt. Az ószöv.-i törvény törekedett arra is, hogy a kereskedelem tisztességét fenntartsa, így pl. szigorúan tiltotta a hamis súlyok használatát (Deut 25:13).

5. Tudomány és művészet

A természettudományok körébe tartozó ismeretek az ókori keleten általánosan elterjedtek voltak s az Ósz. is a korának megfelelő világgéppel és ismeretekkel rendelkezett, legfeljebb az egészét áthatotta a monotheizmus kizárólagossága. Az Ósz. is ismerte pl. a mezopotámiai, vagy a föníciai mítoszokat, egyes részleteket idéz is belőlük az őstörténetekben, egyes zsoltárokbán, vagy próféciákban, de oly módon, hogy azok is az egy Úr világfölötti nagyságát és hatalmát tükrözik. Épp ebben áll az Ósz. sajátossága, ezért van az, hogy pl. a Bibliában a teremtés valóban az anyagi világ létrehozását adja elő, de hiányzik belőle a keleti mítoszokban mindenütt jelenlevő theogonia s az istenek egymást váltó uralmával együtt járó világekorszakok leírása. Az ókori világgép, amit az Ósz. is elének vetít, a mindenséget hármasságként tartja. „Ott fenn” van az ég, itt lenn a föld s a föld alatt az alvilági óceán. E hármasság tagoltságán belül aztán van még további tagolódás is. Az ég magában véve is egy többretegű felső világ, amelyben van az Isten mennyei lakóhelye, alsó részében viszont ott van az égi óceán, amelyet egy gát, a „boltozat” választ el a földi világtól. Erre a boltozatra erősítette Isten a csillagokat. Alatta van a levegő, a madarak élettere. Maga a szárazföld pedig egy vízszintesen elterülő korong alakú kontinens, amely bár az óceánon foglal helyet, mégis szilárdan áll, mert a hegyek lába fundamentumszerűen mélyed a föld alá s oszlop-szerűen tartja a földkerekséget. A földön levő folyók forrásaikon át az alatt levő óceánból táplálkoznak, vízmennyiségük aztán a földet körülvevő tengerbe tokollik, amely megint összefügg az alvilági óceánnal. Lenn az óceán mélyén van a halottak birodalma, a Seól. (Mindezekkel kapcsolatban olv. Gen 1:6–8.16–17; Ex 20:11; Jób 38:4–6.16–17; Zsolt 24:2; 104:5; Préd 1:7 stb.)

Az ókori ember földrajzi ismeretei természetesen csak egy szűkebb világra korlátozódtak, ami Elő-Ázsiát, É.-Afrikát és a Földközi-tenger keleti medencéjét foglalta magában. Az Ósz.-nek erre vonatkozó ismeretei a Gen 10 r.-ben, a népek eredetéről és földrajzi elhelyezkedéséről szóló fejezetben találhatók meg.

A világgép kétségkívül geocentrikus, a keleti ember azonban gondosan tanulmányozta a csillagos eget; e tekintetben a babilóniak voltak az emberiség tanítómesterei. Az Ósz. ezen a területen meglehetősen elzárkózó maradt. Részint azért, mert a babilóniak a csillagokat (elsősorban a bolygókat) megistenítették, ami az Ósz. számára botránkozás volt (Ez 8:16; Ám 5:26). Másrészt a babilóniaknál az asztronómia egyúttal asztrológia is volt: a csillagászat tudománya a csillagjósálsba tévedt, amely utóbbi elől az Ósz. ismét elzárkózott (Ézs 47:13). – A csillagászati alapismereteket mindamelllett átvette az Ósz. népe is, tudott a csillagos ég évszakonkénti változásairól, az állatövi csillagképekről, a bolygók járásáról. Mindezekről azonban bizonyos racionalizmussal annyit szűrt le, hogy az égboltozat és csillagai az Isten teremtő hatalmát és bölcsességét hirdetik (Zsolt 19:2), maguk a csillagok – elsősorban a nap és a hold – azonban arra valók, hogy világítsanak a földre és szabályos járásukkal az idő mérésében, sőt az ünnepek meghatározásában segítsenek (Gen 1:14). Az égboltozat megfigyelése Izraelben éppen ilyen vonatkozásban volt a papok feladata: meg kellett figyelniük az új hold feltűnését, mint a hónapkezdését s annak megfelelően kellett meghatározniuk a kalendáriumot, az ünnepeket.

A csillagászzal szoros kapcsolatban álltak a számtani ismeretek, elsősorban a 60-as számrendszer keretében. Míg ez a számrendszer elsősorban az időméréssel volt kapcsolatos, addig pl. az űrmértékeknél határozottan a 10-es számrendszer dominál. – Voltak különös jelentőségű számok (pl. 4, 7, 12, 70 stb.), sőt ezzel kapcsolatban a késői századokban jelentkezett bizonyos számszimbolika, illetve számiszttika is (vö. Dán 9:24; Zak 4:2 és 4:10b), de semmi esetre sem olyan mértékben és formában, ahogyan azt a kabbala művelői alkalmazzák. (Egyedül Jel 13:18 az a hely, ahol pl. a betűk számértéke kombinációba vonható).

Olyan filozófiai tudomány, amely a görög bölcelethez hasonlóan a lét elvi kérdéseit tárgyalta volna, Izráelben különösképpen nem fejlődött ki. A Prédikátor könyvében ugyan ki lehet mutatni némi egyezést a sztoicizmus és az epikureizmus gondolataival, de ez periférikus jelenség, egyébként az egész ószöv.-i bölceleti gondolkör ismét a Jahve-hit döntő jegyében áll. A „bölcesség” (*hokmáh*) az Ósz.-ben praktikus életbölcességet jelent s a bölcesség-irodalom rövid velős mondásaival, vagy hosszabb fejtegetéseivel többnyire arra figyelmeztet, hogy az ember előtt két út áll, az élet útja és a halál útja s az ember aszerint nyeri el jutalmát, vagy büntetését, hogy melyiket választja a kettő közül (Zsolt 1). Ezért a legfőbb alapigazság az, hogy „az Úrnak félelme a bölcesség kezdete (Péld 1:7 stb), mert az istenfélelem részint erkölcsi féket jelent, részint arra ösztönöz, hogy az ember Isten tanácsát (*écáh*) keresse és kövesse (Zsolt 73:23–24). – A világ fölött álló Isten ismerete s a benne megnyugvás segít a lét nagy kérdéseiben is az eligazodáshoz. Amikor Jób könyve a szenvedés értelmét, az isteni igazságosság kérdését boncolja, egyedül abban találja meg a megoldást, hogy Isten végzése között vannak az emberi értelem számára kifürkészhetetlenek, az ember itt a földön nem látja, hogy mi történik a mennyben, ahol az Isten esetleg hatalmat ad a Sátánnak az ember megpróbálására. – A végső dolgok elemzésével (metafizikai értelemben) azonban az Ósz. mélyrehatóan nem foglalkozik, az emberi értelmet ehhez kevésnek is találja (Ézs 55:9), jobbnak tartja, ha az ember a maga életének a helyes folytatására összpontosítja figyelmét és erejét. Ebben jut nyugvópontra a Prédikátor szkepticizmusa, sőt agnoszticizmusa is. (Préd 5:18–19; 7:14; 9:9 skv.)

A praktikus életvitel helyes formáit, a társadalmi együttélésre tekintettel is, a jogszabályok, törvények adták meg. A jogtudomány – ha szabad ezt a szót használni – Izráelben erőteljes volt és egyre szélesebben fejlődött. Megvolt az összefüggése az általános ó-keleti jogrenddel; a babiloni, asszír, hettita törvénykönyvek hatása félreismerhetetlen. Mégis a jogi életnek és a jogszabályok fejlődésének is megvolt a speciális izráeli vonala. Alaptétel az, hogy a jogrend legfőbb öre maga az Úr, aki embertársa ellen vétkezik, az az Úr ellen is vétkezik (Gen 39:9). A törvénygyűjtemények rendszerint az egy Isten tiszteletének a követelményeivel kezdődnek. Sajátos izráeli fogalmazási mód az ún. apodiktikus törvényformulázás, amely ellentmondást nem tűrő tételeket mond ki, pl. „Szeretned kell (szeretni fogod) felebarátodat, mint magadat! – vagy tiltó értelemben pl. „Nem ölhetsz (nem fogsz ölni)!” Ezeken az alapvető törvényeken túl természetesen hovatovább szükség lett a konkrét esetekre, kázusokra vonatkozó törvényes útbaigazításokra is, elsősorban a bírászkodás, az igazságszolgáltatás alapjául. Így alakult ki az ún. kazuisztikus törvények csoportja, amelyeket jellemez a bevezető „ha” szócska, követi a per tárgyát képezhető eset leírása s aztán az alkalmazandó eljárás, vagy éppen ítélet. (Olv. pl. Lev 27 r.) – Minthogy a szélesebb körű törvényalkotás a kijelentésben nyert alaptörvényekre alapult és isteni útmutatásnak (ez a *tóráh* értelme) számított, az igazságszolgáltatásnak is az volt a feladata, hogy Isten igazságát juttassa érvényre. Az a régi kifejezés, hogy „tegyen az Úr igazságot köztem és közted” (Gen 16:5), ilyen értelemben kívánja a jogszokásnak, a törvény-paragrafusnak az érvényesítését.

Az orvostudományról keveset lehet mondani. A betegségnek, valamint a kórokozónak a

felismerésénél a bibliai korban természetesen nem várhatunk semmiféle modernnak mondható eljárást vagy ismeretet. Még az Újsz. korában is gyakran olvassuk azt a véleményt, hogy a betegséget gonosz szellem okozza. Éppen emiatt mondták a betegeket tisztátalanoknak s pl. a bélpoklosokat szigorúan elkülönítették a lakott településektől – amivel egyébként meggátolták a betegségnek fertőzés útján való terjedését. A gyógyítás maga is részben exorcizálás, vagy legalábbis mágikus ráolvasás volt. Dávid hárfázása és éneke egy-egy időre elűzte Saulból a gonosz lelket (1Sám 16:23). Nyilvánvalóan ismerték azonban a különböző gyógyfüveket s azokból sebgyógyító kenőcsöket is készítettek. Úgy látszik, hogy különösen Gileád tartománya volt nevezetes ilyen vonatkozásban (Jer 8:22; 46:11). Figyelemreméltó Illés illetve Elizeus prófétának a sikeres élesztési kísérlete, a halálán levő gyermeknek a mesterséges lélegeztetés valamilyen formájával való életre keltése (1Kir 17:21; vö. 2Kir 4:33–35). A poklosok beteg, vagy gyógyult állapotának a megítélői a papok voltak (Lev 13 r.), de működtek hivatásos orvosok is. Érdekes jelenség, hogy Mezopotámiában először a holdtölte (*sapattu*), azután minden hetedik nap baljóslatú nap volt s e napokon az orvos, a szerencsétlen kimenetel elkerülésére, nem foglalkozott gyógyítással: olyan régi eredetű szokás, amely persze más indoklással, a szombati nap nyugalmanak a kötelezővé tételében, Jézus korában is fennállt. Így érthetők meg a szombatnapi gyógyításokból következő konfliktusok. (Mt 12:10; Jn 5:8 skv.)

A *művészetek* sorában a próza-irodalom és a költészet, műformáinak és kifejező eszközeinek az ismertetésével együtt az Ósz.-i bevezetőtan lapjaira tartozik. – A képzőművészetek közül a szobrászat és a festészet elég mostoha szerepet játszott Izráelben, főként a kiábrázolási tilalom túlhajtott értelmezése miatt. Viszont érdekes, hogy magának a jeruzsálemi templomnak az építésénél éppen Salamon király tette túl magát ezen a gátláson s templomában nemcsak a kerubok szerepeltek díszítési motívumként, hanem pl. a réz-medence talapzatául tizenkét bikaszobrot öntetett. A kerekeken járó mosdómedencék oldallapjait is különféle állatok domborművei ékesítették. A díszítő motívumok között szerepelt a pálmafa képe is. Az oszlopok, különösen a magukban állók (tehát nem tartó-oszlopok), bizonyára fáknak az ábrázolásai, lombos, vagy virágkehely alakú kiképzéssel az oszlopfőn. – Az iparművészet szintén megtalálta a domborművű, vagy festett alakok ábrázolásának a módját. Állatalakra formázott ötletes mérleg-súlyok, mécsesek készültek. A pecsétnyomók vésetei szintén gyakran ábrázoltak állat-alakokat, pálmafát. – Igen gyakran idegen hatás érezhető e képzőművészeti alkotásokon. Azok a pecsétnyomók, amelyeknek a felső része skarabeusz-bogarat formáz, nyilván egyiptomi modellek alapján készültek, az ún. henger-pecsétek viszont asszír eredetűek. A festett agyagedények változó divatjában legszebb volt az ún. filiszteus-kerámia, geometriai ábráival és állat-ábrázolásaival. A legértékesebb archeológiai leletek közé tartozó samáriai elefántcsont-vésetek a föníciai ipar termékei voltak, de a motívumok és az ábrázolási mód egyiptomi hatást árul el.

Hogy a zene szinte egyidős az emberi kultúrával, azt a Gen 4:21 hüen ábrázolja, amikor a legősibb foglalkozások között felemlíti. A zene elemei közül legrégebbnek a ritmus tekinthető, ezért a legrégebb hangszerek közé tartoztak a dobfélék, elsősorban a kis kézi dob, amelyet akár mágikus szándékkal (sámán-dob szerűen), akár a táncritmus megadásához használtak (Ex 15:20). A fúvós hangszerek közül legtermészetesebb alkalmatosság volt a kos-szarvból készült kürt, a *sófár*, amely az ünnepek kezdetének a jelzője, háborús időben pedig vészjel adására szolgáló hangszer volt. A fából készült (gyakran kétágú) fuvola az ünnepi muzsikások hangszere volt, a későbbi századokban a rézfúvó hangszerek is használatba jöttek. A húros hangszerek közül a kézzel pengethető lant és hárfá volt ismeretes. Mindezeknek jelentős szerepük volt a templom kultuszban (Zsolt 33:2–3; 47:6), de használták őket előkelő emberek mulatságain is (Ézs 4:12). –

A régebbi idők egyszerű hangszereinek a felsorolásával az eksztatikus prófétákkal kapcsolatban 1Sám 10:5-ben találkozunk, míg egy késői nagy templomi zenekar hangszerei Dán 3:5-ben vannak megnevezve.

Az éneklésnek, különösen a későbbi századokban jelentős helye volt a templomi kultuszban, a Krónikák írója az énekes léviták szolgálatba állítását Dávidra viszi vissza (1Krón 15:16–22). Egyébként azonban az ének állandó kísérője az érzelmeit kifejezni akaró embernek, akár a mindennapi munkájában, akár lakodalmi, vagy gyászünnepségek során. Az Ósz. népének az éneklési módja azonban más volt, mint a mienk. Ez nem szótagoló, hanem egy szótag éneklését rengeteg melizmával (hajlítással) díszítő s amellet éles torokhangú, gyakran vibráló éneklési mód volt, hasonlóan a mai keleti világ népi éneklési modorához. Ez a modor ráadásul a főhangok megtartásától eltekintve sokszor improvizáló jellegű a dallamdíszítéseknel. A rengeteg dallamhajlítást, vibrálást alig lehet hangjegyekkel rögzíteni. Ezek miatt is lehetetlen a zsoltárok eredeti dallamának a rekonstruálása.

IV. Mértékek, pénzek, naptár

1. Súlymértékek

A súlymérés alapegysége az ószöv.-i korban a *sekel* (siklus) volt. Többszöröse voltak: a miná és a talentum. E mértékek aránya a babiloni 60-as váltószám mellett ez volt: 1 talentum = 60 miná, 1 miná = 60 sekel. – 1 talentum tehát = 3600 sekel.

A babiloni számítási arány mellett azonban volt egy másik is, amelyet a föníciai kereskedők használtak. Itt 1 miná 50 sekel volt. Valószínűleg ezt használták Izráelben is (vö. pl. 2Kir 15:20; Ez 45:12). A föníciai mérték-arány szerint tehát: 1 talentum = 60 miná, 1 miná = 50 sekel. – 1 talentum = 3000 sekel.

A sekelnek kisebb egységei voltak a következők: beka = fél-sekel (Gen 24:22); a gérá = a sekel huszad része (Ex 30:13).

A babiloni súlyrendszerben volt „nehéz” és „könnyű” sekel. A nehéz sekel súlya kétszer annyi volt, mint a könnyűé. Azonkívül még különbség volt a királyi és a közönséges súlyegység között; ez előbbi, amely az adófizetés alapja volt, valamivel nagyobb súlyú volt, mint a kereskedelemben használt közönséges súlyegység.

Fizetőeszköz gyanánt aranyat és ezüstöt használtak. A kétféle nemesfémnek a súlyegysége azonban nem volt azonos, sőt országonként is változott. Babilonban egy arany sekel súlya kb. 16,4 gramm volt, egy ezüst sekelé a babiloni-perzsa korban 10,9 gramm. A föníciai ezüst sekel súlyát 14,5 grammra becsülik. (Ez utóbbi felel meg a Gen 23:16-ban említett „kereskedelmi forgalomban használt” ezüst sekelnek).

Megjegyzendő, hogy az ásatások során Palesztinában talált súlyok ezektől az alap súlyértékektől némileg eltérnek. A hitelesítő jeggyel ellátott mérőköveknél 1 sekel súlya 10–11 gramm között ingadozik, ahol persze a kopásból származó különbséget is figyelembe kell vennünk. – Mindez azt mutatja, hogy a súlyegység nagysága helyenként és koronként változó volt. (Fel kell itt hívunk a figyelmet arra is, hogy az egyes bibliai lexikonok és kézikönyvek is az említett sokféle tényező közrejátszása miatt nem teljesen azonos módon közlik a mérték-egységeket. Az itt és a következőkben közölt adatok egy modern, de szolid összeállítás alapján vannak csoportosítva:

Bratcher, R. G.: Weights, Money, Measures and Time. – The Bible Translator, 1959 évf. 165–174. old.)

Általánosan elfogadott az a becslés, hogy a kereskedelemben fizetőeszköz gyanánt használt arany sekel 16,4 gramm, az ezüst sekel pedig 14,5 gramm súlyú volt.

Az Újsz.-ben két helyen (Jn 12:3; 19:39) említett görög *litra* súlyegységet azonosnak veszik a latin *libra*-val, melynek a súlya 327 gramm.

2. Pénzek

A kereskedelemről szóló fejezetben említettük, hogy régebben a vert pénz ismeretlen volt, helyette arany és ezüst darabokkal fizettek, melyeknek a súlyát mindig lemérték. Ebből következik, hogy régen a súlyegység és pénzegység azonos volt, pénz gyanánt elsősorban a sekelt és a talentumot említi a Biblia. A palesztinai kereskedelmi életben főként ezüstöt használtak fizetési eszközül, a pénzegység tehát az ezüst sekel volt. Ez a Biblia írói számára annyira természetes volt, hogy amikor fizetésről van szó valahol, akkor rendszerint csak az „ezüst” szót említik, értvén alatta az ezüst sekelt. (Ex 21:11 stb.)

Hogy mai pénzben kifejezve mennyit értek ezek a pénzegységek, azt nehéz megmondani, mert a pénz értéke nemcsak a benne levő nemesfém értékétől függ, hanem mindig az adott helyen és időben meglevő vásárlóértékétől. Éppen ezért csak hozzávetőlegesen becsülhetjük meg a fenti egységek értékét, hogy valamelyest fogalmat alkothassunk róluk. E szerint:

1 arany sekel (16,4 g) értéke kb.	645	Forint,
1 arany talentum (3000 sekel)	1 935 000	Ft,
1 ezüst sekel (14,5 g)	10	Ft,
1 ezüst talentum (3000 sekel)	30 000	Ft.

A mai értelemben vett vert pénz először a perzsa korban jelent meg Elő-Ázsiában s ezt volt az I. Dárius király által veretett dárikus (Ezsd 2:69 stb.), egy 8,4 gramm súlyú aranypénz. A görög-római korban már sokféle pénz kerül használatba. Nemcsak a Ptolemaios és Seleukida uralkodók verettek pénzt, hanem a Makkabeusok és Heródes is; a zsidók részéről utoljára Bar-Kochba.

Az Újsz. görög és római pénzekről tesz említést. A leggyakrabban említett pénz a római dénár (Mt 18:28 stb.), értékét hozzávetőlegesen 3 Ft-ra lehet becsülni. A dénár értékének a tizenhatodára tehető az *assarion* (a latin *as* kicsinyített formája); még kisebb értékű pénzek voltak a *kodrantés* (latin *quadrans*) és a *lepton*. (Vö. Mt 10:29; Mk 12:42.) – A görög ezüst drachma (Lk 15:8–9) kb. ugyanolyan értékű volt, mint a dénár. Kétszeres értékű volt a didrachma, a templomadó összege (Mt 17:24), négyszeres értékű pedig a státér (Mt 17:27). – Ha az Újsz. csak „ezüstöt” említ pénz gyanánt, az alatt általában a dénár, vagy a vele egyenlő értékű drachma értendő. (Kivételt képez a Jézus elárulásáért fizetett 30 ezüst pénz, ami a régi sekel értelmében és értékében veendő: egy rabszolga ára, Ex 21:20). Néhány helyen előfordul az Ósz.-ből ismert miná és talentum elnevezés is.

3. Űrmértékek

Régebben a gabonát nem súly, hanem űrtartalom szerint mérték. Éppen ezért a bibliai korban is kétféle űrmérték-rendszert különböztetünk meg aszerint, hogy gabona- vagy folyadék-mérésről van szó. Egyébként az űrtartalom alapegysége mind a két mérésnél egyforma, csak az elnevezések mások.

Az Ósz.-ben előforduló legfontosabb űrmértékek a következők:

A gabona-mérés egysége volt az *éfá*, űrtartalma 36,92 liter. Az *éfá* tízszerese a hómer. Kisebb mértékek: 1 *éfá* = 3 *széá*, 1 *széá* = 6 *kab*. – Ritkábban előforduló mérték még az ómer és az

isszárón, mindkettő az éfá tizedrésze (Ex 16:16 skv.; Num 28–29 r.) – A Hós 3:2-ben említett letek az éfá ötszöröse.

A folyadékok mérésénél használt egység volt a *bat*: 36,92 liter, ugyanannyi, mint az éfá.

Tízszere a kór; ez utóbbi mint gabonamérték is említve van (1Kir 4:22 stb.), a hőmerral azonos űrtartalmú. – Kisebb folyadék-mértékek: 1 bat = 6 hín, 1 hín = 12 log. Az utóbbi egység tehát kb fél liternek felel meg.

Az Újsz.-ben a gabonamérés egysége a *szaton* (Mt 13:33), megfelel a héber széának. A korosz (Lk 16:7) ugyanaz, mint az ószöv.-i kór. Görög elnevezésű mérték a *choenix* (Jel 6:6): valamivel több, mint 1 liter, továbbá a *modiosz*, közönségesen mérce (Mt 5:15): kb. 8,75 liter.

Folyadék-mérték gyanánt szerepel az Ósz.-ből ismert *bat* (Lk 16:6), továbbá a kánai mennyegzőnél említett métréta: kb. 40 liter.

4. Hosszmértékek

A bibliai korban a mai méter-rendszerhez hasonló pontos hosszmérték-rendszer nem volt, az emberek karhosszal, arasszal stb. mértek. Megvoltak azonban a viszonylagos méret-arányok a következőképpen: 1 könyök = 2 arasz, 1 arasz = 3 tenyér (szélesség), 1 tenyér = 4 ujj.

„Könyök” alatt (a Károli-Biblia „sing”-nek fordította) értették a kinyújtott alsókar hosszát, a könyektől a középső ujj hegyéig. Átlagosan 44,4 cm-nek felel meg. – Ezékiel templom-leírása arról tanúskodik, hogy volt olyan mérték-rendszer is, amelynél egy könyök a szokásos 2 arasznál még egy tenyérrel hosszabb, tehát összesen 7 tenyérnyi volt (Ez 40:5). Csak Ezékielnél fordul elő a mérónád-hossz, amely 6 hosszabb könyöknek felel meg s 3 méter 11 cm-rel egyenlő.

Az Újsz. szintén említi a könyök hossz-egységet (Jn 21:8). Előfordul ApCsel 27:28-ban egy hosszabb mérték is, az 1 m 85 cm-nek megfelelő „öl”.

Nagyobb távolságú utakat csak általánosan, becslésszerűen határoztak meg. Így az Ósz. beszél egy mérföldnyi útról (Gen 35:16), máshol egy vagy több napi járóföldről. Az előbb említett távolságot 5–6 km-re becsülik, egy napi járóföldet pedig kb. 30 km-re. – Az Újsz. említi a görög stadion (a Károli fordításban „futamat”) úthosszúságot, ez kb. 185 méter. Mt 5:41 említi a „méröld” távolságot; a római méröld 8 stádium, azaz 1478 méter volt. Végül a „szombat-napi járóföld” (ApCsel 1:12) hosszának meghatározása bizonytalan. Mindenesetre akkora utat jelentett, amennyire szombaton a templomtól szabad volt eltávozni. Feltételezés szerint 2000 könyök, tehát nem egészen 900 méter hosszúságú út volt.

5. Időszámítás, naptár

A zsidóknál egy napi időtartam napnyugtától a következő napnyugtáig tartott. (A teremtés-történet refrénje: lett este és lett reggel.) Az egész nap tehát éjszakára és nappalra oszlott s mind a kettő 12 órából állt. Mivel azonban az évszakok változásának megfelelően az éjszakák és nappalok nem egyforma hosszúak, ezért az „órák” sem egyforma 60 perces időközök voltak, hosszúságuk az évszaktól függött. Az időpont meghatározásánál arról szoktak beszélni, hogy a nappalnak, illetve éjszakának hányadik órája van (Jn 1:39; ApCsel 23:23). Az éjszakát az ószöv.-i korban három örváltási időre (4–4 óra), a római korban négyre (3–3 óra) osztották fel. A hét egyes napjainak külön neve nem volt, csak első, második stb. napról beszéltek. Csak a hét utolsó napjának volt neve, ez volt a szombat, a nyugalom napja.

Az évnek hónapok szerint történő felosztása általában kétféle rendszer alapján lehetséges. Egyik az ún. szoláris, vagy nap-évet veszi alapul, tehát azt a nagy időegységet, amely alatt a nap az állatöv csillagképein végigvándorol (általában a tavaszi napéjegyenlőségtől számítva a következő év ugyanazon napjáig). Ez – mint tudjuk – 365 és egy negyed napot tesz ki. A nap-év

alapján készült legegyszerűbb kalendáriumok tizenkét 30 napos hónapot vettek fel s hozzácsatoltak még 5 kiegészítő napot.

Van olyan felfogás, mely szerint régen Izraelben is a nap-év volt a kalendárium alapja. Mindenesetre korán átvették a lunáris év, azaz hold-év beosztását, amelynél 12 hold-hónap alkot egy évet. A hold-hónap egyik újholdtól a következő újholdig tart, ami majd 29, majd 30 napnak felel meg. (Egy hold-hónap tulajdonképpen 29 nap és 13 óra.) A 12 hold-hónap azonban összegezve csak egy 354 napos hold-évet ad ki. Ennek következtében az egyes hónapok kezdete az egymás utáni években 10–11 nappal eltolódik a nap-éves naptárhoz képest. Sőt a hiányzó 11 nap három év alatt már több, mint egy hónapnyi időre rúg, amin a régiek egy szökő-hónap közbeiktatásával segítettek. A lunáris és szoláris év eltérésnek a kiegyenlítésére Babilonban vezették be azt a rendszert, melyet a kései zsidóság is elfogadott. E szerint alapul vettek egy 19 éves ciklust, amelyben minden 3., 6., 8., 11., 14., 16. és 19. év tizenhárom hónapos szökőév volt. Országoként különbség volt a tekintetben is, hogy melyik év első hónapja. Babilonban a tavaszi napforduló ideje volt az évkezdés, Kánaánban viszont az őszi napforduló; az újév napja a megfelelő időszakra eső első újhold volt. A babiloni fogság idejétől a zsidók is a tavaszi újévvel kezdték a hónapok számlálását, az őszi napforduló az agrár-év kezdete maradt. A hónapok nevei közül csak egy néhányat ismerünk a Bibliából, köztük egynéhány régi kánaáni eredetű nevet, pl. *Ábib* = a kalász(érés hónapja), *Zív* = a virágzás (hónapja). A kései babiloni nevek közül is csak néhányat említ az Ósz., mert a legáltalánosabb keltezési mód az volt, hogy sorszám szerint jelölték meg, hogy az év hányadik hónapjáról van szó.

A következőkben felsoroljuk a hónapok neveit (zárójelbe téve a régi kánaáni nevet). Mai kalendáriumunkkal egyeztetve két hónap-nevet szokás feltüntetni, ami úgy értendő, hogy az első helyen említett hónapban levő újholdkor kezdődik a megfelelő sémita hónap.

1. Niszán (<i>Ábib</i>)	március-április
2. Ijjár (<i>Zív</i>)	április-május
3. Sziván	május-június
4. Tammúz	június-július
5. Áb	július-augusztus
6. Elúl	augusztus-szeptember
7. Tisrí (<i>Étáním</i>)	szeptember-október
8. Marhesván (<i>Búl</i>)	október-november
9. Kiszlév	november-december
10. Tébet	december-január
11. Sebát	január-február
12. Adár	február-március
- (13. Adár-séni = „második Adár”: szökő-hónap).

V. A vallásos élet

1. Szent helyek

A „szent” szó alapértelme: elkülönített, elhatárolt, ti. a profán használattól, vagy a profán világtól. Az istentisztelet helye az ókori keleten ilyen értelemben vett szent terület volt, amelyet legfőképpen megszentelt Isten jelenlétének a hite. Az egyes városok szent területének, templom-negyedének a megnevezésére használt görög szakkifejezés (*temenos*) éppúgy ezt az

elkülönítettséget fejezi ki, mint pl. az arab *haram* szó, amelyben még az is benne van, hogy avatatlannak büntetés terhe mellett tilos a belépés ilyen helyre. – Mózesnek megállást parancsolt az Úr az égő csipkebokornál (Ex 3:5), a Sinai-hegyhez sem volt szabad Izráelnek egy bizonyos körön belül közeledni (Ex 19:12.21). – Avatott személyek mégis odajárulhattak a szent helyre, a „megszentelődés” előírt követelményeinek a megtartása mellett, mert hiszen végülis a szent hely az Istennel való találkozásnak, az ő tiszteletének, vagy kijelentése elfogadásának a helye volt. Ezt a találkozást szemlélteti a pusztai vándorlás szent sátrának a neve: *'óhál móéd* = a találkozásnak s e révén a kiejelentés-nyerésnek a sátra.

A pátriarcha-történetek elbeszélései szerint egyes helyeket szintén az Istennel való találkozás avatott szentté. (Pl. Bétel, Gen 28:11–22; Mórija, Gen 22 r.). Az ilyen helyeken emlékköveket állítottak fel, vagy oltárt építettek az ősatyák. Ezek aztán az izraelita korban is áldozó-helyek voltak, de a kánaáni Baal-kultusszal való fertőzöttségük miatt a prófétai kritika, majd a kultuszi centralizáció megszüntette a vidéki kultusz-helyeken folyó istentiszteletet.

A hagyomány szerint a pusztában vándorló izraeliták istentiszteleti szent helye a már említett szent sátor volt. El kellett ismernünk, hogy leírása a Pentateuchos Papi iratából való kései anyag, azonkívül beosztása, berendezése tükrözi a későbbi jeruzsálemi templom képét, csupán emiatt azonban nem lehet a meglétét kétségbevonni. Ahogyan a nomád módon vándorló izraeliták sátrakban laktak, ugyanúgy az Istennek szentelt hajlék is sátor volt s erre a sátorra többek közt azért is szükség volt, mert benne foglalt helyet a Jahve-hit legfontosabb kultuszi tárgya, a szövetség ládája. – A szent sátor jelentősége a letelepedés után kisebb lett. Feltehető ugyan, hogy az első időkben, a szövetség ládájának különböző városokba (Gilgál, Sikem, Bétel) való áthelyezésével együtt a sátor is vele vándorolt, de már Silóban kőtemplomban őrizték a ládát, a (közben úgy kétszáz évensé öregedett) sátor pedig valószínűleg elpusztult a filiszteus háborúk idején.

A silói templom nem lehetett nagyobb, mint a kánaáni városok helyi jelentőségű szentélyei. Ezzel szemben minden tekintetben kiemelkedő, királyi székhelyhez és országos központhoz méltó lett a Dávid által tervbe vett és Salamon által megépített jeruzsálemi templom. Salamon föníciai mérnökök és mesteremberek vezetése mellett végeztette el az építkezés nagy munkáját. Az 1Kir 6–7 r. pontosan leírja a templom épületét, a hozzá tartozó helyiségekkel, valamint a kultuszi tárgyakkal, berendezéssel együtt. E szerint a templom épülete kiemelkedő helyen volt, lépcsőkön lehetett felmenni hozzá s egy előcsarnokon keresztül lehetett bejutni a tulajdonképpeni templom-helyiségbe (*hékál*); szokták szentélynek is nevezni. Egyes istentiszteleti cselekményeket itt végeztek a papok. Itt állt az illatáldozat oltár, a szent kenyerek asztala, a világításhoz szükséges gyertyatartók, kelyhek, tömjénező edények, mindezek színaranyból. A hátsó falra vágott ajtón át lehetett végül bejutni az ún. szentek szentjébe (*debír*). Ez a kocka alakú helyiség (az ókorban a tökéletesség mértani kiábrázolója) megvilágítatlan volt s az Úr jelenlétének a helyét képviselte (1Kir 8:12). Itt volt a szövetség ládája, a hagyomány szerint a tízparancsolat kőtábláival. Különleges jelentősége volt a láda lezáró fedelének, melynek a neve (*kappóret*), a „kiengesztelődés” kifejezője: az engesztelés ünnepén a főpap odajárult hozzá s az áldozat vérért ráhíntve kérte a nép bűneire a bocsánatot (Lev 16:15–16). A szent láda egyébként rudakon hordozható tárgy volt, amit a pusztai vándorlás hagyománya természetesen magyaráz azzal, hogy egy-egy továbbvándorlás alkalmával vállon vitték az arra rendelt személyek. Igen valószínű azonban az, hogy a letelepedés után is még sokáig szokás volt az, hogy nagy ünnepeken processziókban hordozták a templom körül; a Zsolt 24 pl. egy láda-processziós ének. Talán csak a Jósias-féle reform kötötte véglegesen helyhez (2Krn 35:3). A templomépületet kőfal vette körül, melynek főbejárata kelet felől volt, szemben a templom

ajtajával. Az udvaron szembetűnő helyet foglalt el a lépcső két oldalán szabadon álló két rézoszlop. Az udvaron volt a nagy égőáldozati oltár; kb. 5 méter magas volt s lépcsőkön kellett felvinni az elégetésre szánt áldozati állatot, illetve egyes részeit. Ugyancsak az udvaron foglalt helyet egy másik nevezetesség, az ún. öntött tenger: egy kb. 5 méter átmérőjű rézmedence, melynek tizenkét réz bika-szobor képezte a talpatát. Részben víztartály volt ez, a szent cselekményekhez, mosakodáshoz szükséges víz tárolására, de szimbolikus jelentősége is volt: az ókori világképhez hozzátartozó „világ-óceán” kicsinyített mása.

A salamoni templom a babiloni háborúk során elpusztult. De már a fogság idejét Ezékiel, a jövőbe néző próféta, felvázolja az új templom képét, a salamoni templom mintájának megfelelően (Ez 40–43 r). Valószínűleg e modell szerint, bár szerényebb kivitelezésben (Hag 2:3) készült el a fogság utáni templom Kr. e. 515-re. A következő századokban bizonyára díszesebb lett, kincstárában is egyre több érték gyűlt össze. Az idők múlása, háborús viszontagságok azután szükségessé tették a templom újjáépítését s ehhez a nagy munkához Nagy Heródes fogott hozzá Kr. e. 20-ban. Az építkezés hosszú időn át tartott, mert magán a – tíz év alatt elkészült – templom-épületen kívül egész sereg más melléképület, erődítés, oszlopcsarnok is épült egymás után. Jn 2:20 szerint ezt mondták Jézusnak a kételkedő zsidók: 46 esztendeig épült ez a templom – pedig az egész templomtér kiépítése csak jóval később, Kr. u. 64-ben fejeződött be, hogy aztán nemsokára a római háborúk áldozata legyen.

Heródes templomának a beosztása szintén a salamoni templomhoz volt hasonló. Különbség volt az, hogy a szentek szentjét a szentélytől nem fal és ajtó, hanem egy nehéz függöny, a „kárpit” választotta el. A szentek szentjében nem volt többé semmi. A szövetség ládája a babiloni háborúban elpusztult, vagy zsákmányul esett, mását nem készítették el (Jer 3:16). A szentélyben viszont ott állt egy (a salamoni templom kisebb gyertyatartóitól eltérő) hatalmas hét karú színarany gyertyatartó, a gyülekezeti, majd nemzeti szimbólummá is vált *menóráh*. (Gyertya helyett persze akkor még olajban levő kanóc égett a mécses formára kiképezett karok végén). A templomépület óriási faragott kőtömbökből épült (Mk 13:1), körülötte terült el a papok udvara, a nagy áldozati oltárral. Ezen kívül volt a zsidók (férfiak) udvara, majd az asszonyok udvara. Ezt a területet kőfal vette körül, amelyen belül pogányoknak tartózkodni tilos volt (vö. ApCsel 21:18). A falon át bevezető kapuk közül legnevezetesebb volt a templom-ajtóval szemben levő keleti, ún. Ékes-kapu (ApCsel 3:2). – Az eddig említett zárt térségen kívül volt a pogányok udvara, ahova nem-zsidó istenfélők is bemehettek imádkozni. Maga az egész templom-tér kb. 480-szor 300 méter kiterjedésű volt. A külső udvar szélei mentén oszlopcsarnokok húzódtak. Ezek egyikében foglalhattak helyet azok az árusok és pénzváltók, akiket Jézus kikorbácsolt onnan. (Mt 21:12 stb.)

A jeruzsálemi templom jelentőségét soha semmilyen más templom nem múlta felül. Mert voltak más templomok is. Az ország kettészakadása után az északi ország részben I. Jeroboám királyi szentélyé minősítette Bétel és Dán városok régi templomait. Rajtuk kívül is több vidéki városnak volt helyi jelentőségű szentélye, Júdában azonban ezeket felszámolta a deuteronomista reform. – Partikuláris jelentősége volt a fogság után külön alakult samaritánus felekezet templomának a Garizim hegyén. Más szempontból volt jelentős az Egyiptomba emigrált zsidóság két temploma, egyik az Elefantine szigetén, a másik Leontopolisban, mert ezek abba az irányba mutattak, hogy a lelki szükség révén hogyan fognak megépülni a Jeruzsálemen kívül, főként pedig a diaszpórában élő zsidóságnak ha nem is templomai, hanem imaházai, zsinagógái, amelyek a Krisztus születése körüli időkben a vallásos élet ápolásának a központjai lettek. Templomnak nem nevezték őket, mert ilyen a törvényhű zsidóság szerint csak egy volt, Jeruzsálemben s egyedül ott volt szabad áldozatot bemutatni. Viszont éppen akkor, amikor ez az

egy templom a római háborúban elpusztult s vele együtt megszűnt az áldozásnak túl materiális jellegű istentiszteleti alkalma, már ott voltak ország- és világszerte a zsinagógák, mint az ige-olvasás és imádság lelkibb jellegű istentiszteletének a helyei.

2. A papok és lévíták

A pátriarchák családjuknak a papjai is voltak s maguk mutatták be az áldozatokat. Izráel néppé válásától kezdve azonban egy hivatásos réteg feladata és kiváltsága lett az istentiszteleti szolgálat ellátása, ezek voltak a lévíták. Közülük is kiemelkedő szerepe volt a tulajdonképpeni áldozópapságnak, Áron leszármazottainak.

Az így vázolt egyszerű bibliai ábrázolás a történeti fejlődés valóságában némileg összetettebb, bár épp ez a hagyomány-komplexum az, amelyet végső összetevőire szétbontani hiteles módon alig lehetséges. Áll ez mindjárt a Lévi törzsére, illetve a lévítákra. A tizenkét törzs rendszerében Lévi eredetileg úgy szerepel, mint Jákób utódainak egyik ága. Gen 34:25–29 még egy nagyon is világi természetű hagyományt fűz Lévinek, a törzsatyának a személyéhez s a Gen 49:5–7 Lévi törzsének a szétszóródottságát e történet következményének mondja. – A pusztai vándorlás során, az aranyborjú imádsát követő vérengzésben Lévi fiai már az Úrért buzgólkodtak (Ex 32:26–28) s ennek megfelelően a későbbi értékelés szerint hűségük jutalma lett az a szolgálat, hogy ők egész Izráelben végezheték az istentiszteletet és taníthatták a népet az Úr tiszteletére (Deut 33:8–10). Ezzel együtt járt az, hogy Lévi törzse nem kapott olyan zárt területi egységet a letelepedésre, mint a többi törzsek: az Úr volt az ő örökségük (Deut 18:1–2). Elvileg mindenhol otthon voltak az országban, a valóság azonban olyan képet mutat, hogy inkább mindenhol jövevények voltak, hacsak valamelyik szentélynél állandó papi funkcióhoz és jövedelemhez nem jutottak. Az emberiség törvényei nem egyszer említik egy sorban a szegényeket, a jövevényeket és a vándor lévítákat, mint jótékonyagra szorulókat. (Deut 16:11.14 stb.) – Egy kései ideális ábrázolás szerint az ún. lévita-városok lettek volna azok a centrumok, ahol otthont és anyagi bázist találtak volna s ahonnan rajzottak volna ki szolgálatuk végzésére.

Izráel régebbi történetében egy-egy olyan elbeszélés, mint a Bír 17–18 r. mutatja, hogy egyes szentélyekben hogyan juthattak a lévíták állandó papi hivatalhoz egyes családok, vagy nagyobb közösségek jóvoltából. A 17:12 még a papi hivatalba iktatás és fizetés-megállapítás jellegzetes kifejezését is használja: „megtölteni a kezét” (vö. Ex 32:29; Lev 8:33). Éli fiainak a története pedig azt mutatja, hogy az áldozó papoknak régtől fogva kijárt a természetbeni javadalmuk az áldozati húsból (1Sám 2:13–14). A későbbi papi törvények ezt a köteles járandóságot pontosan meghatározták.

A deuteronomista reform, a kultuszi centralizáció a vidéki szenthelyeken folyó istentiszteletet megszüntette s az ottani papi áldásokat felszámolta. Az ilyen papokat, ha közelebb laktak, vagy költöztek (Deut 18:6), beosztották a jeruzsálemi papság keze alá, hogy alsóbbrendű szolgálatot végezzenek a templomnál és az áldozatok körül. A jeruzsálemi vezető-papság és az alacsonyabb beosztású lévíták közt ez a viszony megmaradt a fogság után is. (Olv. Ez 44:10–16.) Ily módon azonban kialakult egy bizonyos hierarchikus rétegződés. A gyülekezetnek, mint valóságos nép-egyháznak az élén állt a főpap, Áron leszármazottja. Mellette állott az áldozó papság, szintén „Áron fiai”, az ő képviselőit alkotta a „papok vénei” testülete (2Kir 19:2). A lévíták pedig, mint akik a papok keze alá voltak adva (netíním), segédkeztek az áldozásnál, be voltak osztva énnekkari szolgálatra, a templomkapuk őrizetére, vagy éppen favágásra.

A pusztai vándorlás történetében kései leírás adja élénk Áronnak és fiainak a pappá szentelését s a papi kiváltságokkal való felruházását. (Lev 8 r.) A hagyomány szerint a (fő)papi tiszt Áron két fiának, Eleázárnak és Ítamárnak a leszármazási vonalán öröklődött. Éli főpap Silóban Ítamár

utódja volt éppúgy, mint Nób városában Ahimelek (1Sám 21:1). Az utóbbinak a fia, Ebjátár lett Dávid első főpapja, aki mellett azonban később feltűnt egy másik főpapi rangú személy, Cádók, őt a hagyomány Eleázár leszármazottjának tartja. Amikor Salamon trónra jutott, a hozzá hű maradt Cádókot erősítette meg tisztében, Ebjátárt eltávolította Jeruzsálemből. Ettől kezdve a főpapi tiszt Cádók ivadékaira szállt, a fogság utáni időben is. (A Makkabeusok ugyan magukhoz ragadták a főpapi tisztet is, de ezt a hitű zsidóság törvénytelennek is tartotta.)

A főpap ruhái közül (Ex 28 r.) két különleges drab említendő itt meg. Egyik az *efód*, amely rövidebb, de díszesen kihímezett ruhadarab volt (nem tévesztendő össze a „gyolcs efóddal”). Ezt rendkívüli alkalmakkor szokta magára öltetni a főpap, nevezetesen ha valaki „megkérdezte az Urat” (1Sám 23:9–12). Hozzá tartozott a *hósen*, egy valószínűleg zseb-szerűen készített és elől tizenkét drágakövel díszített, mellre erősíthető ruhadarab. Zseb-részében voltak az *úrim* és *tummim* nevű sors-kockák, amelyeknek a leesési helyzetéből „igen”, vagy „nem” választ lehetett kiolvasni a feltett kérdésre. A papnak a feladata tehát kijelentés-adás is volt, amit később már nem a sorsvetés mechanikus módján, hanem a törvények ismeretére támaszkodó tanítás (*tóráh*), eligazítás formájában gyakorolt. (Hag 2:11)

A papi tisztbe való beiktatás, felavatás egyébként éppen a szent ruhákba öltöztetéssel történt meg. (Lev 8 r.) Aki ilyen módon a papi hivatalba lépett, annak nemcsak kiváltságai, hanem kötelezettségei is voltak, amit egyszerűen ezzel a szóval lehet jellemezni, hogy a papnak szentnek kellett lennie. A főpapi süvegen levő fejdísz felirata is ezt mondja ki tömören: *qódüs lejahväh* = „az Úrnak szentelt”. A rituális tisztaság előírásainak szigorú megtartásában, házaséletének tisztaságában, a gyászszertartásoktól való tartózkodásban állt ez, főként pedig abban, hogy a szent dolgokkal, a templomi eszközökkel, az áldozati hússal és kenyérral illő tisztelettel, a törvénynek megfelelően kellett bánnia (vö. Lev 21–22 r.).

A papságnak a feladata tehát végeredményben kettős volt. Egyrészt tanították népüket Isten rendeléseire, a szent és a profán közti különbségtételre. Másrészt az áldozatok bemutatásával közvetítették népük hálaadását, vagy bűnvallását Istenhez, a szent cselekményekkel pedig engesztelést szereztek. Mind a két funkció közbenjáró jellegű Isten és a gyülekezet között, ha a kettő ellentétes irányú is. E közbenjáró tevékenység révén a papot is megillette a *mal'ak Jahväh* = „az Úr követe” elnevezés (Mal 2:7). Legmagasabb fokon talán a nagy engesztelési ünnep liturgiájában fejeződött ki a főpapnak az áldozó és imádkozó közbenjárói tiszte. (Lev 16 r.) – A Zsidókhoz írt levél tipológikus magyarázata ehhez kapcsolódva hangsúlyozza ki Krisztus főpapi tisztének egyedülálló voltát. (Zsid 7:24–27).

3. Az áldozatok

Az Ósz. népének az istentiszteletében, különösen a későbbi századok liturgiájában helye volt az éneklésnek, az imának is, legnagyobb jelentősége mégis az áldozati szertartásnak volt. Az áldozat egyetemesen ismert jelenség a vallások történetében s e vallások jellegének megfelelően különféle emberi gondolatok tapadnak hozzá. Külsőségeiben az ószöv.-i áldozat sok tekintetben azonos a pogányok áldozataival, de épp a hozzá kapcsolódó gondolatokat tisztította a prófétai teológia s e révén különbözik eszmeileg az ószöv.-i áldozati istentisztelet a pogány népekétől. Az áldozatok legáltalánosabb neve (a kései *qorbán*-tól eltekintve) a héber *minhäh* szó. Kain és Ábel történetéből láthatóan jelenthetett állati és növényi áldozatot egyaránt (Gen 4:3–4), ha később az ételáldozat speciális elnevezése lett is. A szó alapjelentése adomány, hódoló ajándék, sőt hadi-adó. – Ez az etimológia több mindent elárul. Utal arra az érzésre, hogy az ember igyekszik adományával kedvét keresni Istennek, sőt kifejeződik az is, hogy az ember úgy érzi, tartozik valamivel Istennek azokért a javakért, amelyeket kapott tőle. Az ember így jelképesen

visszaad valamit Istennek, amikor áldozatát elégeti, hogy az testetlenül szálljon hozzá. Ilyen formában az áldozat a hála kifejezője, pogány vonatkozásban azonban kapcsolódott hozzá olyan gondolat is, hogy az ember áldozatával táplálja az isteneket, sőt lekötelezi őket. Az Ósz.-ben az utóbbi gondolatok háttérbe szorultak. Legfeljebb annyit olvasunk Nőé áldozatánál, hogy Isten meglepődéssel érzékelt a jó illatot (Gen 8:21) s egyáltalán a kedvesen fogadott áldozatnak a jelzője az, hogy „kedves illat az Úr előtt” (Lev 1:9.13). Azt a hiedelmet azonban, mintha Istennek szüksége volna az áldozati táplálásra, vagy hogy Őt ilyen módon le lehetne kötelezni, az Ósz. határozottan elutasítja (Zsolt 50:8–13). A próféták ún. kultusz-ellenességének az oka nem pusztán ellenszenv volt a liturgikus szertartásoskodással szemben, hanem annak a látása, hogy az emberek nem tiszta szívvel, hanem Istent megvesztegetni akaró szándékkal hozzák áldozataikat. Legrövidebb summáját Ésaiás adta ennek a kritikának: Bűnt és ünneplést egy időben nem fogad el Isten. (Ézs 1:11–13; vö. Jer 6:19–20; Ám 5:21 skv.)

Az áldozat a hála jelén kívül lehetett a bűnbánat és a vezeklés kifejezője. Amikor az áldozó ember a levágandó állat fejére rátette a kezét, akkor jelképesen azt fejezte ki, hogy azonosítja magát az áldozattal, mert bűne miatt neki magának kellene meghalnia. Az áldozatnak ilyen vonatkozásban helyettesítő jellege van. De hogy az ilyen áldozat töredelmes lélek és megújulási szándék nélkül mit sem ér, arra megint a próféták figyelmeztettek. (Jer 7:3 skv.)

Végül az áldozattal kapcsolatban volt egy misztikus vonatkozás. Egyes áldozati fajtáknál az állatnak el nem égetett húsát az áldozó ember és családtagjai, illetve meghívottjai elfogyasztották (1Sám 1:3–4). E közös vendégségben (ahol maga Isten is a „meghívottak” közé tartozott a neki nyújtott áldozat révén) a résztvevők asztal-közösségbe, tehát a legközelebbi kapcsolatba kerültek Istenrel és egymással. E nemből az áldozatnak *communio* jellege volt. – Az Isten elé állás, a vele közösségbe, kapcsolatba kerülés viszont megkívánta a teljes „tisztaságot”, ami elsősorban rituális külsőségekben állt, a külsőségeknek azonban végeredményben a lelki-erkölcsi tisztaságot, a szentség eszményét kellett kiabrázolniuk (vö. Zsolt 15 r.).

A hálaadó jellegű áldozatokkal kapcsolatban külön megemlítenő az, hogy a föld termésének az első kévéje vagy gyümölcse éppúgy az Urat illette, mint egy-egy anyaállat első szaporulata. A „minden elsőszülött az Úré” gondolat kiterjesztése ugyan veszedelmesen közel vezet a pogányoknál, különösen a kánaánitáknál meglevő emberáldozathoz, ezt azonban a törvény mindjárt el is hárítja azzal, hogy bár az első fiúgyermek is az Úré, de áldozattal megváltandó (Ex 13:12–13). A törvényt pedig illusztrálja egy fontos történet, Izsák áldozatra vitelének az elbeszélése. (Gen 22 r.)

A papi törvényhozás pontosan részletezte az áldozatok fajtáit és bemutatásuk módját. (Lev 1–7 r.) Az állatáldozat általános neve *zebah*; áldozatul szoktak vinni szarvasmarhát, juhot, vagy kecskét, a szegényebbek egy pár gerlicét, vagy galambfiókat. Legértékesebbnek számított az *óláh*, az „egészen égő-”, vagy teljes áldozat, amikor az egész állatot (a bőrét kivéve) elégették. Ezzel szemben a *selámim*, a béke-, vagy közösségi áldozat esetében az állatnak csak a kövér részei és nemesebb szervei (máj, vesék) kerültek az oltárra. Különös gondot fordítottak a vér felfogására, melynek egy részével meghintették az oltárt, a többit az oltár tövébe öntötték. A vér ugyanis ősi animisztikus gondolat szerint lélek-székhely, ezért megenni nem volt szabad, hanem oda kellett adni az életet adó Istennek (Lev 17:14). Az állat húsából ki kellett adni az áldozó papnak járó részt, a többit az áldozati vendégség résztvevői elfogyasztották. – Míg a békeáldozat hálaadó jellegű volt (önkéntes felajánlás, fogadalom tétele következtében is), addig a vétekáldozat célja az engesztelés volt olyan esetben, ha valaki megsértette a törvényt, sokszor szándékán kívül is. Ugyanígy jellegű volt a kártétel esetén bemutatott jóvátételi áldozat. Mindezek a fogság utáni istentiszteletben meglehetősen differenciáltan fordultak elő s

bemutatásukra sor kerül pl. betegségből felgyógyulásakor, vagy az azzal szinte azonos értelmű tisztulási szertartásnál, azután fogadalomtételből kifolyólag, közvagyon megsértése, vagy magánember félrevezetése esetén stb. Az áldozat mindezekért engesztelést szerzett, helyreállította a megromlott viszonyt Isten és ember között.

Az ételáldozatok sorában megemlítendő az első termésként bemutatott kéve a páska ünnepén, valamint a két „új kenyér” a hetek ünnepén. Állandó áldozatként szombatról szombatra felrakták a templomi asztalra a szent kenyeret Isten szeme elé. – Egyébként a véres áldozatoknak rendszerint kísérője volt az ételáldozat is, ami olajjal süített finom búzakenyér volt, vagy pedig finomliszt, olaj és tömjén. Kovászt ezekhez az áldozatokhoz nem volt szabad használni. Annál fontosabb volt a sónak a szerepe az áldozatban. Racionális jellegű magyarázat szerint konzerváló és ízesítő tulajdonsága miatt volt nélkülözhetetlen; jelképesebb értelmezés szerint a közösség kifejezője volt, innen ered a „szövetség sója” elnevezés (Lev 2:13).

Italáldozatként bort öntöttek az oltárra. Némelykor víz is szerepel így, pl. az őszi sátoros ünnep liturgiájában, ahol a víz kiöntésének ősi mágikus (az esős évszakot hívogató) értelme félreismerhetetlen.

Végül még az illat-áldozatokat kell megemlítenünk. Legáltalánosabb volt e nemben az egyszerű tömjén égetése. A *qetórát szammim* nevű füstölőszernél a tömjénhez még egyéb illatos gyanta- és fűszerféléket kevertek.

4. Az ünnepek

Az ünnepek Izráelben – néhány bőjti és gyászünnep kivételével – a pihenésnek és a boldog örvendezésnek az alkalmi voltak, amit fokozott az, hogy az Ősz. ezeknek az ünnepeknek előbb, vagy utóbb üdvtörténeti megalapozást adott. Három csoportba sorozhatjuk az ünnepeket: a szombat, a nagy zarándokünnepek és a kései, főként emlék-ünnepek.

Izráel legősibb és legfontosabb ünnepnapja a szombat volt, a nyugalom napja, amikor abba kellett hagyni minden foglalkozás-szerű munkát és üzletet. A pihenő kiterjedt még a rabszolgákra és állatokra is. Az ünnep eredetét sokfelé keresték már a magyarázók. Egyszerű csillagászti magyarázata, mint a legtöbb ünnepnek, nincs. A hét napos periódusok rendje nem fér bele sem a nap-, sem a hold-évek, illetve hónapok szisztémájába. Legvalószínűbbnek látszik a mezopotámiai eredet, ahol elsősorban a holdtölte, a hónap 14. napja volt kiemelendő jelentőségű. Mivel a holdtölte primitív elgondolás szerint rontó erők kiadásának az ideje, ezért nem végeztek egyes állami, papi, orvosi teendőket. E nap neve volt az akkád nyelvben *sapattu*, amely kettős számú formája a *sibittu* = „hét” szónak. Később nemcsak a holdtölte, hanem a hónap minden hetedik napja ilyen ominózus jellegűvé vált. Feltételezhető, hogy ennek a hatására alakult ki Izráelben a *sabbat* = szombat nevű ünnep, mint pihenőnap. A baljóslatú jelleg viszont elmosódott s a helyébe üdvtörténeti indokolás lépett. A 4. parancsolat deuteronomista indokolása arra emlékeztet, hogy Izráelnek az egyiptomi terhes szolgálata megszűnt, amikor kivezette őket onnan az Úr (Deut 5:15). A Papi író kiegészítése pedig Isten legelső és legnagyobb üdvtettére, a teremtésre emlékeztet s ebben az emlékezésben proklamálja, hogy minden hetedik nap az Úr. Egy-egy nyugvópont a szombat, amelyen az ember olyan jóleső elégedettséggel tekinthet vissza jól végzett munkájára, mint Isten a teremtés hetedik napján (Ex 20:11).

A zarándokünnepek közé tartozott a páska a kovásztalan kenyerek ünnepével, a hetek ünnepe, mint aratási hálaadás és az őszi lombsátorok ünnepe. Ezek az ünnepek a Pentateuchos több helyén fel vannak sorolva, de bizonyos variációkkal, ami miatt eredetük és eredeti tartalmuk nem egészen egyértelmű s tisztán irodalom-kritikai úton nem is határozható meg. Annyi bizonyos, hogy ez ünnepek egyes vonásai a nomád ember életkörülményeire mutatnak, itt feltételezhető a

Kánaán előtti eredet; más pontokon viszont kimondottan a földművelő kultúra képezi a hátteret, ezek kánaáni eredetre s a letelepedés utáni időre utalnak.

A páska és a kovásztalan kenyerek ünnepe az elnevezésből is láthatóan két részből áll. A *páska* a nomád kor emléke. A tavaszi első holdtölte éjszakáján (az Ábib-Niszán hó 14-én) fogyasztották el a páskabarányt nagy sietséggel, útra készen öltözve. A sztyeppvidék szélein tartózkodó nomádok ebben az időszakban indultak útnak új legelőt keresni, mert következett a száraz évszak. A *maccót*, vagyis a kovásztalan kenyerek ünnepe egy hétig tartott a páska-éjszaka után. Ez viszont az árpaaratás kezdetén szentelt ünnep volt, ekkor vitték fel áldozatul bemutatni az első kéve gabonát, addig az új gabonából nem volt szabad semmit fogyasztani (Lev 23:10.14). Az ünnepnek ez a része tehát a földműveléssel kapcsolatos, eredeti összefüggése a páskával nincs. Ezt az összefüggést teremtette meg az Ósz., amikor az egyiptomi szabadítás nagy üdvtörténeti keretébe kapcsolta bele az egészet. Az egyiptomi páska volt a nagy felkerekedésnek, a sietős útnak indulásnak a különleges alkalma. Az Ósz. törvény-adása aztán ezt az ünnepet családi ünnepnek szánta s egyúttal kiváló alkalomnak tartotta arra, hogy a családfő oktassa a gyermekeket s elmondja, miként szabadította meg az Úr Izráelt Egyiptomból. (Ex 16:26–27). Az újabbkori Haggádák szerint is a bárány vére emlékeztetett arra, hogy az izraeliták azzal jelölték meg ajtóikat s így az öldöklő angyal az ő házaikat elkerülte, „átugrotta” (ez a *peszah* = páska etimológiája). A kovásztalan kenyér emlékeztetett a nagy sietségre, amellyel útnak kellett indulniuk; a páska-vacsorához hozzá tartozó keserű füvek pedig arra, hogy az egyiptomiak hogyan keserítették meg az izraeliták életét.

A „hetek ünnepe” ezt az elnevezést onnan kapta, hogy a páskától hétszer hét napot kellett számítani s az így következő ötvenedik napon tartották meg az aratást befejező hálaadó ünnepet. Rendtartása a Lev 23:15–21-ben olvasható. Az ünnepi szokások közül jellegzetes, hogy ez egyetlen alkalommal vittek kovással sült kenyeret áldozatul. Ez az ünnep teljesen földművelő jellegű, kánaáni eredetű s csak egészen későn járult hozzá az az üdvtörténeti motiválás, hogy ez a Sinai hegyi törvényadás emléknapja.

Az őszi lombász-ünnep (*szukkót*) az első őszi holdtölte napjától egy hétig tartott.

Jellegzetessége volt, hogy a szabadban ünnepelték, ahol is minden család egy-egy favázra rakott ágakból, lombokból készített kunyhóban lakott. Szintén a földművelés köréhez tartozó ünnep volt: a szüret, a gyümölcszedés befejezéséért, a termésért való hálaadás alkalma. Mint ilyen, szintén vidámsággal teli örömnep volt: késői leírásokból ismert szertartásaihoz hozzá tartozott az áldozatokon kívül az ünnepi kürtölés, az oltár körbejárása gyümölcscsel és palmaággal a kézben, fáklyatánc. – Történeti magyarázatul pedig az Ósz. azt fűzte hozzá, hogy emlékezés ez arra az időre, amikor az Egyiptomból kijött Izráel sátrakban lakott a pusztában (Lev 23:43). E három nagy ünnepet összefoglaló néven processziós, vagy zarándokünnepeknek szoktuk nevezni. Az ilyen ünnep héber neve *hag*, ami egyesek szerint eredetileg körmenetet jelentett. Később mindenesetre a Jeruzsálemben, mint kultuszi központba zarándoklás kifejezése is lett. Az ünnepi kalendáriumok általános összefoglalója ez: Évente háromszor jelenjék meg minden férfi az Úr színe előtt! (Ex 23:17). És bár a páska, különösen pedig a sátoros ünnep kiemelkedő jelentőségű volt, azért még az egy napig tartó aratási ünnepre is szemmeláthatóan sokan szoktak összegyűlni Jeruzsálemben a Palesztinából, vagy távolabbi országokból érkező zarándokok, amint azt az első pünkösdi története mutatja (ApCsel 2:5–11).

A fogság utáni századokban beiktatott ünnepek közt legnagyobb jelentőségű volt a nagy engesztelési nap, az első őszi hónap (Tisri) 10. napján. Az ünnepi ceremónia két részből tevődött össze. Egyrészt a főpap engesztelő áldozatot mutatott be magáért és a gyülekezetért, sőt a szentélyért is. Másrészt egy sajátos szertartást végzett: két kecskebakra sorsot vetett, az egyik az

Úré lett áldozatként, a másik pedig „Azazelé”. Az utóbbi név értelme bizonytalan, nyilván valamilyen démont értettek alatta. Az Azazelnek jutott bakra a főpap jelképes kéz-rátévással ráruházta a nép bűneit s aztán ezt a „bűnbakot” egy ember kivitte a pusztába és eleresztette: hadd vigye magával a népnek ráruházott bűneit. – A szertartás részletes leírása a Lev 16 r.-ben olvasható, de bár kései irodalmi rétegben áll, vannak egészen régies motívumok benne, amelyek megint a nomád kort idézhetik emlékezetbe. Pl. a sorsvetés, egy állat kiválasztása a gonosz démon kielégítésére, sőt a „pusztába” küldés. Régebbi törvényekben és történetekben azonban nem találkozunk vele.

A púrim ünnep háttérét alkotó történeti elbeszélés az Eszter könyvében olvasható. A Babilóniában maradt zsidók kiirtására tervezett összeesküvés megghiúsítására emlékeztek ezen az ünnepen, amely a kései zsidóságnak a legvidámabb ünnepévé lett.

A Makkabeusok korában életbe léptetett ünnepek közül legnevezetesebb a hanukka, azaz a templomszentelési ünnep. Annak az emlékére ülték, hogy Makkabeus Júdás a IV. Antiochus által beszennyezett templomot újból felszentelte.

Végül még meg kell említenünk, hogy az utóbbi évtizedekben nagy irodalma van az izraelita újév-ünnepnek, amelyet feltételezés szerint a királyság korában babiloni mintára Izráelben is megünnepeltek volna, csak nem a tavaszi, hanem az őszi évkezdethez s ez az ünnep Jahve trón-elfoglalási ünnepe lett volna. Templomi liturgiájához tartoztak volna elsősorban a „Királlyá lett az Úr!” intronizációs felkiáltást tartalmazó zsoltárok (47; 93; 96–99), valamint több más király-zsoltár is, az itt nem részletezhető isteni királyság ókeleti jellegű gondolatkörével kapcsolatban. Tulajdonképpen a lombsátor ünnep ceremóniáléja ehhez az újév-ünnepléshez tartozott volna. – Az újév-ünnep elmélet színes és érdekes képet fest. Fogyatékosága azonban, hogy az őszi ünnepi kalendárium sehol sem említi az újév napját, majd csak a Misnában fordul elő. Még kevésbé található meg az Ósz.-ben a trón-elfoglalási gondolat. Azt mondhatjuk tehát, hogy ha az Ósz. népe királyként ünnepelte az Urat, azt tehette bármelyik nagy ünnepén, hiszen azok mindegyikének történeti indokolása az Úr szabadító nagy tette s Izráelnek szövetséges népévé fogadása volt.

Dr. Tóth Kálmán

MÓZES ÖT KÖNYVÉNEK MAGYARÁZATA • A PENTATEUCHOS

Írta: Dr. Tóth Kálmán professzor

Bevezetés

Név, tartalom és felosztás. A Görög *Pentateuchos* szó magyarul azt jelenti, hogy „öt könyv”, hagyományos elnevezés szerint Mózes öt könyvét értjük alatta. Héber elnevezése: *Tóra*. Ez utóbbi szó tulajdonképpen tanítást, útmutatást, sőt kijelentést jelent, amelyet a papok közvetítettek, ha egy-egy eldöntésre váró kérdés vetődött fel (vö. Hag 2:11). Az istentiszteleti és erkölcsi élet sok-sok kérdésével kapcsolatban aztán az útbaigazító utasításoknak egész gyűjteménye jött létre, amely épp a Mózes öt könyvébe tagolódik bele. Ez utasításokat mint Istentől adott kijelentéseket törvényerejűeknek ismerték el, így lett az egész gyűjteménynek, sőt az azt magában foglaló teljes műnek a neve a „Törvény”.

A Pentateuchos azonban nemcsak törvényeket tartalmaz, hanem jelentős terjedelemben történeti elbeszéléseket is, sőt maguknak a törvényeknek is jó része történeti keretbe van ágyazva. A Pentateuchos történeti vonatkozásban tartalmazza a világ, az emberiség és Izráel története